

Радянське минуле:
(пере)осмислення історії
у вимірі пропаганди цінностей

Тоталітарна пропаганда.

Уроки української історії
XX-XXI ст.

Посібник для вчителів та учнів
старших класів загальноосвітніх
навчальних закладів

УДК 94 (4) 930.2
ББК 63.3.в
О23

Тоталітарна пропаганда. Уроки української історії ХХ-ХХІ ст. Посібник для вчителів та учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів. / Автор. колектив: Петро Кендзьор, Людмила Махун, Елла Ситник, за редакцією Петра Кендзьора, 2024, – 68с; іл.

У ході підготовки посібника використано матеріали:

Ірини Лободовської, вчительки історії та правознавства Миколаївського ліцею імені Миколи Аркаса;

Вікторії Панченко, кандидатки історичних наук, викладача-методиста ВСП «Житомирський торговельно-економічний фаховий коледж Державного торговельно-економічного університету».

Посібник створено у рамках проведення конкурсу «Радянське минуле: (пере)осмислення історії у вимірі пропаганди цінностей». Розроблені матеріали адресовані як учасникам конкурсу, так і значно ширшій аудиторії, зокрема вчителям та учням, які бажають навчитися критично осмислювати та переосмислювати російське імперське та радянське минуле, ідентифікувати тоталітарну пропаганду та розвінчувати її маніпуляції.

Навчально-методичні матеріали посібника спрямовані на розвиток критичного мислення, а також інших характерних для сфери історичної освіти компетентностей. Даний посібник можна використовувати у форматі окремого спецкурсу, а також на уроках історії і громадянської освіти, у позакласній проектній діяльності.

Комп'ютерне макетування та художнє оформлення - Василина Панасюк

Розроблені матеріали є частиною проекту «Інструментарій для критичного викладання історії», що впроваджується DVV International та Фондом Кербера у Вірменії, Грузії, Молдові та Україні за фінансової підтримки Федерального міністерства закордонних справ Німеччини

Вступ

Цей посібник був створений у рамках проведення конкурсу молодіжних історичних проєктів «Радянське минуле: (пере)осмислення історії у вимірі пропаганди цінностей». Драматичні події війни з росією відкрили перед нами всю потворність радянської дійсності, змінили ставлення українців до радянської минувшини. Попри те, ця частина української історії є добрим дослідницьким майданчиком задля усвідомлення підступного впливу тоталітарної пропаганди й усіх небезпечних суспільних наслідків, до яких вона призводить. Розроблені матеріали розраховані на широку аудиторію: учасників конкурсу, вчителів та учнів, які бажать глибше дізнатися про небезпеку тоталітарної пропаганди.

Проголосивши себе правонаступницею СРСР, росія набула статусу тоталітарної держави, що вчиняє збройну агресію та злочини проти людяності, ігнорує міжнародні норми, порушує права людини, є нетерпимою до культури та цивілізаційного вибору інших народів, здійснює економічний та ядерний шантаж.

Особливим інструментом російського імперського тоталітаризму є державна політична пропаганда, котра спрямована на деморалізацію мас й зневагу до особистості. Важливим ресурсом для пропагандистських маніпуляцій є історична спадщина. Відбуваються маніпуляції історичними фактами, пошук ворога; використання емоційних переживань людини, вибірковий чи односторонній підхід до аналізу певних історичних подій чи постатей, ревізіонізм історії, використання історії задля виправдання злочинних дій тощо. В наш час ворожа пропаганда активно використовує наративи російського імперіалізму та радянського колективізму. Найуразливішими об'єктами тоталітарної пропаганди виступають діти та молодь.

Російська пропаганда не обмежується цільовою аудиторією обивателів своєї країни. Вона намагається активно впливати на свідомість населення сусідніх держав, особливо на території України. Тоталітарні держави широко використовують різні канали інформації, максимально експлуатуючи онлайн простір. Такий вплив відбувається через використання пропагандистських продуктів ще радянського стибу або аналогів, котрі були розроблені російською пропагандою впродовж останніх тридцяти років, чи у сучасний час.

Перед українською освітою постав серйозний виклик навчити дітей та молодь розпізнавати російську ворожу пропаганду, критично (пере)осмислювати російське імперське та радянське минуле, конкретними діями й життєвими переконаннями протистояти російсько-радянському реваншизму та будь якій тоталітарній пропаганді.

Як працювати з посібником.

Структура кожної теми передбачає наступні блоки: назва теми, очікувані досягнення учнів/учениць, мотиваційну ситуацію, ключову інформацію, інтерактивні вправи та рефлексію.

Цікавим рішенням у посібнику є організація домашньої роботи учнів. Як правило домашні завдання носять випереджальний характер, у ході яких учні готують певні практичні кейси задля їх колективного осмислення у ході вивчення нової теми на наступному уроці.

Навчально-методичні матеріали посібника спрямовані на розвиток критичного мислення, а також таких характерних для сфери історичної освіти компетентностей як аксіологічна, хронологічна, просторова, та практичних вмінь пояснювати й інтерпретувати історичні факти.

Посібник можна використовувати у позакласній проєктній діяльності, на уроках історії і громадянської освіти, медіаграмотності, для підготовки тематичних годин спілкування. Цілком доцільним стане використання матеріалів посібника у форматі окремого спецкурсу, особливо для учнів профільних ліцеїв.

ТЕМА 1. Що таке пропаганда та якою вона буває	5
ТЕМА 2. Витоки тоталітарної пропаганди	7
ТЕМА 3. Вожжі. Культ особи та пропаганда	10
ТЕМА 4. Агенти тоталітарної пропаганди	14
ТЕМА 5. Як тоталітарна пропаганда спотворює систему загальнолюдських цінностей	18
ТЕМА 6. Цензура, або для чого тоталітарному режиму керовані ЗМІ	21
ТЕМА 7. Як пропагандистські кампанії маніпулюють свідомістю мас	25
ТЕМА 8. Коли історія стає пропагандою або яким чином анексія історії спричиняє згодом до анексії території.....	29
ТЕМА 9. Як тоталітарна держава намагалася перетворити освіту на інструмент формування слухняної людини.....	33
ТЕМА 10. Чи здатна людина чинити опір у тоталітарному суспільстві.....	35
ТЕМА 11. Плакати, афіші, листівки, портрети. Коли мистецтво стає пропагандою?.....	39
ТЕМА 12. Архітектура і скульптура. Як використовували форму для пропаганди ідеї.....	42
ТЕМА 13. Музеї на службі тоталітарної пропаганди	46
ТЕМА 14. Радіо, телебачення, кіно – ідеологічна зброя тоталітарних держав	51
ТЕМА 15. Музика і пропаганда.....	56
ТЕМА 16. Сатира - ідеологічна зброя тоталітарного режиму чи інструмент суспільного захисту.....	60

ЩО ТАКЕ ПРОПАГАНДА ТА ЯКОЮ ВОНА БУВАЄ

1
ТЕМА

У ході цього уроку учні/учениці:

- дізнаються, що таке пропаганда та зрозуміють, хто і для чого її використовує;
- навчаться розрізняти позитивну (конструктивну) та негативну (диструктивну) пропаганду;
- здобудуть перший досвід дослідження слідів тоталітарної пропаганди у своєму докільді.

Мотиваційна ситуація:

Продемонструйте учням фрагмент(и) сучасної російської пропаганди. Це може бути відео, плакат, текст із соціальних мереж тощо. Запитайте учнів про те, які відчуття у них виникли після ознайомлення.

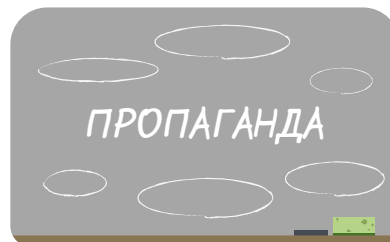
Напишіть на дошці чи фліпчарті слово ПРОПАГАНДА. Запросіть учнів подати по одній ідеї чи асоціації, котрі пов'язані із цим терміном. Запишіть їхні відповіді на дошці.

Спробуйте разом із учнями розділити усі відповіді на дві групи: позитивні чи негативні емоцій, що несуть різні характеристики пропаганди.

Які слова, синоніми або антоніми, можна навести до цього слова.

На основі обговорення із учнями різних асоціацій спільно дайте визначення терміну пропаганда. Задля цього можете опиратися на визначення, що подані нижче.

Обговоріть з учнями цитату від Пітера Помаранцева «Нічого правдивого й усе можливе». Чи співзвучна вона змісту різних визначень терміну “пропаганда”?

Очікувані відповіді/асоціації учнів:

Маніпуляції, слава, спрощення, патетика, замовчування, героїзм, гордість, односторонність, відволікання уваги, системність, брехня, напівправа, страх, загроза, унікальність, ворог тощо.

propaganda

\ˈprɑːpəˈɡɑːndə,\ n
information which is false or emphasizes just part of a situation, used by the government or political groups to make people agree with them...

Ключова інформація

Політична пропаганда – це особлива форма заздалегідь спланованого та системного впливу на громадськість, яка має на меті не інформувати чи сперечатися, а радше переконати людей у повній достовірності тої чи іншої інформації.

Пропаганда як політична технологія опирається передусім на засадничі інстинкти людської природи: добро і зло, справедливість та нерівність, гордість, страх, довіра/тощо. Усі складні речі людського буття вона пояснює максимально простими й зрозумілими аргументами.

Метою пропаганди є формування в аудиторії такого сприйняття подій чи уявлень, котрі є вигідними для того чи іншого політичного устрою. Задля цього, будь яка інформація, за допомогою різноманітних форм і прийомів, набуває маніпулятивного характеру й вбудовується в контекст певного ідеологічного канону.

За своїм характером дії пропаганда може бути негативною та позитивною. Інколи такі категорії називають ще конструктивною чи деструктивною пропагандою або білою та чорною.

Позитивна (конструктивна) пропаганда сприяє соціальній гармонії, злагоді, вихованню людей згідно із загальноприйнятими цінностями. Позитивна пропаганда виконує виховну та інформаційну функції в суспільстві. Вона здійснюється в інтересах усієї спільноти, а не обмеженого кола зацікавлених осіб. Позитивна пропаганда, на відміну від негативної, не переслідує маніпулятивної мети.

Негативна (деструктивна) пропаганда нав'язує людям ті або інші переконання, розпалює соціальну ворожнечу, провокує конфлікти, роз'єднує людей, робить їх слухняними волі пропагандиста, який нав'язує вигідні йому уявлення й стереотипи. Негативна пропаганда створює паралельну реальність з «перевернутою», або спотвореною системою цінностей, переконань, поглядів. Зазвичай така пропаганда, спотворює дійсність, оскільки або неправильно передає інформацію, або повністю її приховує.

ПРОПАГАНДА:

Поширення й постійне, глибоке та детальне роз'яснення яких-небудь ідей, поглядів, знань;

Ідейний вплив на широкі маси або певні групи людей, що носить політичний або релігійний характер; Система засобів масового поширення ідей, поглядів і т. ін.

Словник української мови: в 11 томах. – Том 8, 1977. – Стр. 246.

ЦІКАВА ІНФОРМАЦІЯ

Слово «пропаганда» має своє латинське походження (лат. Propagare) й означає поширювати, розповсюджувати тощо та походить від заснованої ще у 1622 р. Папою Григорієм XV. новоствореної католицької організації з поширення віри – Sacra Congregatio de propaganda fide. Головним завданням такої діяльності було покращення місіонерської роботи Римо-Католицької Церкви.

Рефлексія до уроку. Вправа “Сенкан”

Учні гуртом складають сенкан у якому:

1. рядок - слово “Пропаганда”;
2. рядок - два прикметники, що характеризують це явище;
3. рядок - три дієслова, що визначають вплив/дію цього явища;
4. рядок - речення, що відображає ставлення до цього явища;
5. рядок - синонім чи асоціація до терміну “пропаганда”.

Домашнє завдання

Запропонуйте учням знайти приклади тоталітарних режимів у світі впродовж XX – ХХІст, визначити лідерів (вождів) та проаналізувати ідеологічну платформу, на яку опирався той чи інший правитель.

ВИТОКИ ТОТАЛІТАРНОЇ ПРОПАГАНДИ

2
ТЕМА

У ході цього уроку учні/учениці:

- навчатися характеризувати ознаки тоталітарної держави;
- дізнаються про приклади прояву тоталітарної пропаганди в історії певних країн;
- здобудуть навички для протистояння тоталітарній пропаганді.

Мотиваційна ситуація:

Ознаки тоталітарного суспільства

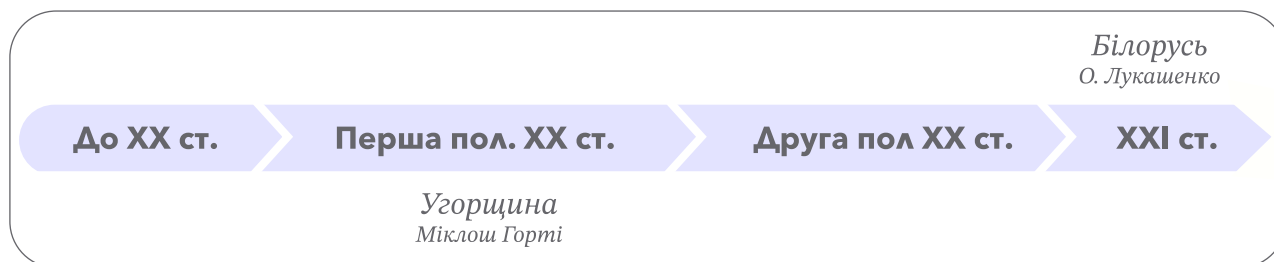
- культ особи правителів;
- тоталітарна ідеологія, на якій побудована політична система;
- наявність «єдиної партії», зазвичай керованої диктатором;
- проникнення держави в усі сфери суспільного життя;
- відсутність плюралізму в медіа та жорстка цензура;
- кримінальне покарання за розповсюдження незалежної інформації;
- маніпуляції свідомістю громадян каналами державної пропаганди;
- повна влада силових структур;
- знищення індивідуальних громадянських прав і свобод;
- централізована економіка;
- намагання розширити власні кордони;
- державний контроль над здійсненням правосуддя.

Джерело: Карл Дітріх Брахер, Збігнев Бжезинський «Тоталітарна диктатура і автократія»

Опираючись на матеріалах випереджуючого домашнього завдання, запросіть учнів:

1. охарактеризувати ознаки тоталітарної пропаганди;
2. навести приклади тоталітарних режимів в історії певних країн.

Вправа «Лінія часу проявів тоталітаризму в історії»

Диктатура, репресії мирного населення, масова пропаганда – це одні з ознак державних устроїв, котрі керують своїми народами за допомогою сили й страху. Їхні правителі жили в різні часи та в різних країнах Європи й світу, водночас спільні в тому, щоб за допомогою інформаційних маніпуляцій, страху й повного контролю над людським життям якомога довше притриматись при владі. Але історія свідчить про те, що доля кожного правителя рано чи пізно закінчується безславним фіаско. У цьому ми можемо переконатися, переглядаючи біографії правителів ХХ ст., наприклад, таких як Беніто Муссоліні, Адольф Гітлер, Йосип Джугашвілі (Сталін), Муаммар Каддафі та інші. Повне суспільне засудження діяльності сучасних диктаторів, на кшталт Кім Чен Ин чи Володимира Путіна, є питанням лише недалекого майбутнього.

З метою систематичного переконування населення у правильності своїх дій, тоталітарні режими масово користуються різними інструментами та методами пропаганди. Такий вплив здійснюється, як правило, через контрольовану передачу офіційними медіа окремих повідомлень, широким залученням соціальних мереж, поширенню страхів та слухів тощо. Здебільшого таку роботу здійснюють спеціально створені установи, відділи пропаганди із залученням «харизматичних» пропагандистів. На відміну від об'єктивної подачі інформації, пропагандисти подають її, як правило, вибірково, артикуючи увагу населення на вигідних для влади моментах або змішують реальні й надумані факти.

До головних прийомів тоталітарної пропаганди відносяться: маніпулювання думками авторитетів, залякування, емоційне зараження, напівправа, зневажливе ставлення, фейки тощо.

Тенденції у сучасному світі спричиняють до виникнення ще більш витончених впливів тоталітарної пропаганди на населення. Зараз існує небезпека поширення у різних країнах світу нового державного устрою, який отримав назву неототалітаризм. Цей вид тоталітаризму використовує як традиційні способи контролю населення й політичної пропаганди, так й зовсім нові інструменти, які базуються на винаходах сучасного інформаційного суспільства: онлайн реклама, соціальні мережі, віртуальні бази даних, контроль людської мобільності тощо. Застосовуючи такі пропагандистські ресурси, диктаторські держави поширюють ідеї расизму та ненависті, маніпулюють історичними фактами, формують «образ ворога», тим самим, виправдовуючи власні злочинні дії. Неототалітарна пропаганда, як правило, спекулює на сучасних викликах, які стоять перед людством. І вона робить це шляхом застосування різноманітних маніпуляцій, трансформуючи їх у загрози та фобії.

Однією з форм суспільної маніпуляційної пропаганди є так званий політичний дискурс. Таке явище виникає тоді, коли держава контролює імітує суспільну активність.

Наприклад, це може відбуватися шляхом створення штучних громадських організацій, підтримки діяльності певних «опозиціонерів» тощо. Інші форми державного впливу на суспільну свідомість можуть виглядати таким чином:

Електронна прозорість. Вплив та контроль за людиною через віртуальні бази даних. Особливо контролюється громадська активність людей.

ЦІКАВА ІНФОРМАЦІЯ

Російську федерацію офіційно визнали диктатурою. «Величезна влада президента, що виникла внаслідок надзвичайно тривалого терміну перебування на посаді в поєднанні з відсутністю будь-яких стримувань і противаг, таких як сильний парламент, незалежна судова система, вільні засоби масової інформації та активне громадянське суспільство, перетворила Російську Федерацію на фактичну диктатуру».

Джерело: Заява Комітету Парламентської асамблеї Ради Європи з правових питань та прав від 12 вересня 2023. «Європейська правда» з посиланням на прес-службу ПАРЕ

Політичний дискурс – вид суспільної комунікації між державою та суспільством, коли держава контролює її характер на обох сторонах комунікації.

Конформізм. Прагнення людей до уникнення відповідальності.
Гедонізація мислення. Ціннісним критерієм моралі визнається задоволення (насолода) або уникнення страждань. Відбувається зростання ваги розважальної та відпочинкової індустрії
Популістська елітарність. Фрагментарна доступність населення до елітних товарів чи послуг ;

Рефлексія до уроку

Продемонструйте учням певний історичний чи сучасний продукт тоталітарної пропаганди. Запросіть їх розповісти про свої відчуття у ході ознайомлення із пропагандистськими матеріалами. Задля цього скористайтеся такими запитаннями:

- Що вам імпонує у тому чи іншому пропагандистському матеріалі? Чому, на вашу думку, так відбувається?*
- Чи виникає у вас відчуття недовіри до певного пропагандистського повідомлення чи до його певної частини?*
- За яких обставин у реципієнта інформації можуть виникати різні позитивні або негативні емоції?*
- Наприклад, піднесення, ейфорії, радості чи, навпаки, – пригнічення, сум чи страх.*

Як не потрапити на гачок тоталітарної пропаганди.

1. Визначте емоції, які викликає у вас певне повідомлення.
2. Дайте відповіді на запитання:

- Чому це повідомлення виникло саме зараз?
- На кого воно спрямоване?
- До чого воно нас закликає?
- Кому це може бути вигідно?

3. Відокремте факти від суджень та оцінок.
4. Перевірте достовірність фактів.
5. Проаналізуйте обґрунтованість суджень.
6. Перевірте текст на ознаки та методи впливу пропаганди.

Джерело: Матеріали проекту «Вивчай та розрізняй: інфо-медійна грамотність» від міжнародної організації IREX.

П
А
М
,
Я
Т
К
А

Домашнє завдання

Запропонуйте учням звернутися до рідних та дізнатися про різні приклади радянської пропаганди, у повсякденному житті в часи радянського минулого.

ВОЖДІ. КУЛЬТ ОСОБИ ТА ПРОПАГАНДА

2
ТЕМА

У ході цього уроку учні/учениці:

- здобудуть уявлення про культ особистості, ознаки прояву на конкретних історичних прикладах та причини виникнення;
- ознайомляться із найбільш одіозними фігурами культу особистості, прослідкують їх злочинну діяльність та сумнозвісне закінчення;
- навчаться чітко ідентифікувати пропагандистські впливи культу особистості та протидіяти їм.

*Товариші, нам потрібно раз і назавжди
покінчити із культом особистості [...].*

Микита Хрущов. Із виступу на XX з'їзді партії, 1956 р.

Запитання для обговорення

- 1 Ознайомтеся із цитатою. Пригадайте в яких умовах та з якою метою була проголошена відома доповідь Микити Хрущова.
- 2 Численні рішення про масові репресії населення приймалися також конкретними представниками партійних органів. Чи був щирим Хрущов, звинувачуючи у злочинах лише Сталіна?
- 3 Чи вдалося самому Микиті Хрущову уникнути культу особи?

Ключова інформація

В сучасному житті відомих акторів, музикантів чи спортсменів досить часто називають селебретіс чи знаменитостями. Це своєрідний стан слави та широкого суспільного визнання певної особи чи групи осіб, внаслідок уваги, яку їм приділяють медіа. Як правило, така суспільна увага до відомих людей пов'язана із їх професійним талантом, добрими навиками комунікації та гуманними цінностями, котрі вони проповідують.

Схожу ситуацію можемо спостерігати у суспільно-політичному житті, попри те, не всі відомі політики в ореолі слави дотримуються моральних чеснот та загальноновизнаних правил. Більше того, існують випадки, коли популярність політиків трансформується у небезпечне явище «культу особи».

Культ особи означає надмірне шанування та прославлення певного суспільного лідера чи правителя держави, зазвичай ще живого, який служить очевидним чи фактичним взірцем для наслідування. Його присутність з'являється не лише у політиці, а й в усіх інших суспільних сферах: освіті, релігійному житті, індустрії розваг, спорті, культурі тощо. Зазвичай культ особистості є неодмінним атрибутом тоталітарної

держави і такий феномен активно використовується у пропагандистських цілях.

Культ особи може ґрунтуватися на харизматичних характеристиках певної публічної особи та/або бути результатом перебування на високій посаді, особливо якщо мова йде, про спадкову монархію чи тоталітарну державу. Наприклад, у Північній Кореї існує культ особи, котрий тісно пов'язаний із багаторічним правлінням династії Кім.

Варто зазначити, що культ особи є небезпечним суспільним явищем, оскільки утискає права та свободи людини, є нетерпимим до будь якої альтернативної думки чи опозиції, створює тотальну систему контролю, формує рабську покірність у населення.

Визначимо характерні риси культу особи:

- Відбувається узурпація влади, знищується опозиція, вводиться цензура. Лідер стає одноосібним правителем. Усі суспільні події персоналізуються задля прославлення певної особи, а будь-які досягнення трактуються як заслуга «мудрого керівництва».
- Відбувається монументалізація політичного лідера та його возвеличення в портретах, скульптурах, політичних плакатах, назвах вулиць та населених пунктів тощо.
- Формуються міфи про існуючого лідера як всезнаючого, безсмертного та всюдисущого, що відображається у спеціально створених текстах, навчальній літературі, музиці, піснях тощо.

ЦІКАВА ЗНАТИ

Як один із прикладів культу особи та використання його в державній пропаганді можна згадати короля Франції Людовіка XIV, який правив у XVII-XVIII століттях.

Саме цей правитель називав себе «королем-сонцем», також йому приписують відому фразу «Держава – це я». Він сконцентрував у своїх руках надзвичайні владні повноваження і вважається одним із батьків-засновників абсолютної монархії як форми правління. Незважаючи на те, що Наполеон Бонапарт був генералом армії Революційної Франції і, фактично, політичним опонентом династії Бурбонів та абсолютної монархії, у 1804 році він проголосив себе імператором Франції і встановив власний культ особи, який, хоч за антуражем сильно відрізнявся, проте за суттю був аналогом образу Людовіка XIV.

Джерело – Детектор медіа

Результати домашнього завдання

Запросіть учнів представити результати домашнього завдання, а саме інформацію про певних диктаторів, котрі створювали чи очолювали тоталітарні режими у різних країнах світу.

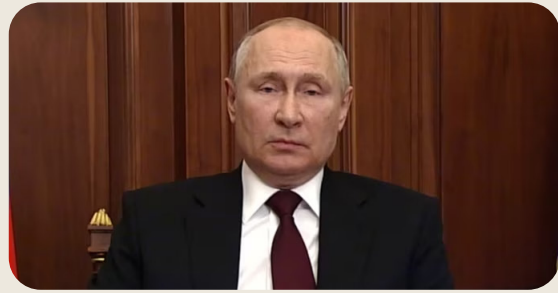
Проаналізуйте разом з учнями характер певної ідеологічної платформи, на яку опирався той чи інший правитель.

Як диктаторська пропаганда виправдовує власні злочини. Аналізуємо історичні паралелі.

Адольф Гітлер. Виступ у Рейхстазі після нападу Німеччини на Польщу 7 жовтня 1939 р.

президент рф Володимир Путін у відеозверненні 24 лютого 2023

Гітлер: Як завжди я намагався добитися змін мирним шляхом.

Путін: Ми наполегливо та терпляче намагалися домовитися з провідними країнами НАТО.

Гітлер: Це брехня, коли в світі говорять, що ми хочемо здійснити зміни виключно силою

Путін: Ми нікому і нічого не збираємося нав'язувати силою.

Гітлер: Ви знаєте про нескінченні спроби, які я робив для мирного розв'язання проблем Австрії, а потім – Судетської області, Богемії і Моравії. Усе було даремно.

Путін: Нескінченно довгих 8 років ми робили усе можливе, щоб розв'язати ситуацію мирними, політичними засобами. Усе даремно.

Гітлер: Німеччина не переслідує жодних інтересів на Заході. Західний вал назавжди окреслює кордони Рейху.

Путін: У наші плани не входить окупація українських територій.

Гітлер: Ті, хто мешкає там (у Польщі. – ред.), німецькі меншини піддаються найогиднішим переслідуванням.

Путін: До наших планів не входить окупація українських територій. Її мета (спецоперації - ред.) – захист людей, котрі упродовж 8 років піддаються знущанням, геноциду з боку київського режиму.

Гітлер: Гданськ був і є німецьким містом, (польський сувалківський. – Ред.) коридор був і є німецьким.

Путін: Україна для нас – це не просто сусідня країна. Це невіддільна частина нашої власної історії, культури, духовного простору.

Джерело: ТСН, Радіо Свобода.

Запитання для обговорення

- || Ознайомтеся із виступами Адольфа Гітлера та Володимира Путіна (у текстовому або аудіо/відео відтворенні).
- || Пригадайте, що стало реальними причинами виступів одного й другого диктаторів?
- || Які надумані приводи використовують диктатори, щоби виправдати акти агресій на території інших країн?
- || Чому, на вашу думку, російське суспільство впродовж своєї історії створює сприятливе поприще для культу особистості?

Рефлексія до уроку

- Послухайте у Youtube виступи багаторічних лідерів інших країн. Чи можете ви в окремих з них ідентифікувати ознаки культу особистості?

Рефлексія до уроку

- Які (вербальні, паравербальні, невербальні) пропагандистські прийоми застосовують диктатори, щоб під час промови збільшити свій вплив на аудиторію?
- Що потрібно робити, щоби неемоційно визначити справжню суть таких виступів?
- Чи є можливим культ особи в сучасній Україні.

Домашнє завдання

Запитайте в своїх рідних до яких громадських об'єднань періоду СРСР вони входили. Поцікавтесь наскільки активною чи формальною була ця участь.

АГЕНТИ ТОТАЛІТАРНОЇ ПРОПАГАНДИ

4
ТЕМА

У ході цього уроку учні/учениці:

- з'ясують, яким чином тоталітарна пропаганда використовує різноманітні державні структури й квазігромадські об'єднання задля посилення свого впливу;
- визначать методи впливу головних агентів тоталітарної пропаганди та вчитимуться їм протистояти.

"Армія повинна бути професійною, а не політичною. Вона повинна бути підпорядкована законам, а не політичним партіям."

Авраам Лінкольн, шостий президент Сполучених Штатів Америки

Мотиваційна ситуація:

Військовий парад в Москві на Червоній площі, 9 травня 1965р.

Військовий парад в Берліні, 30-ті рр.ХХст

Запитання для обговорення

- 1 Розгляньте фото військових парадів в СРСР та нацистській Німеччині.
- 2 З якою метою тоталітарні держави проводять військові паради?
- 3 Хто є замовником таких парадів?
- 4 Якщо замовники параду є його учасниками, який пропагандистський меседж несе кожен з них (урядовці, крокуючі, глядачі)?
- 5 Чи справедливо всіх присутніх на параді сприймати як агентів пропаганди?

Агенти пропаганди - це особи або організації, які займаються поширенням певних ідей, поглядів або інформації з метою впливу на суспільну думку, емоції або поведінку.

Джерело - Детектор медіа

Ключова інформація

Тоталітарна держава активно використовує можливості своїх найвпливовіших агентів пропаганди: партію, армію, громадські органі-

зації та різноманітні об'єднання задля посилення своєї політики. Як результат формується ціла інституційна система задля впливу на пересічних громадян від самого їх народження й впродовж всього життя. Зокрема, можна виділити наступні етапи такого циклу ідеологічного впливу:

- участь у дитячих, потім молодіжних організаціях;
- проходження військової служби;
- обов'язкова участь у підконтрольних владі громадських об'єднаннях;
- членство в правлячій партії, як завершення циклу ідеологічного виховання.

Мотиваційним чинниками стають: кар'єрне зростання, привілеї, престиж.

Держава наділяє агентів пропаганди широкими повноваженнями, що дозволяють їм виходити за межі виконання властивих їм функцій. Це підтверджується зокрема такими офіційними гаслами як "Партія – розум, честь та совість нашої епохи", "Армія - школа життя", "Профспілки - школа комунізму", "Партия сказала: «Надо!» Комсомол ответил: «Есть!».

В тоталітарній державі правляча партія стоїть над державними інституціями, вона формує офіційну ідеологію і мобілізує населення для підтримки влади. Для цього в партії створюються спеціальні відділи пропаганди.

У суспільстві, де тоталітарна держава навмисно тримає людей в страху перед зовнішньою агресією, експлуатує "образ ворога", армія користується всенародною підтримкою і винятковою довірою, та є об'єктом для наслідування. Приміром, у більшості населення Радянського Союзу не викликав стурбованості той факт, що всі військовослужбовці повинні були розмовляти винятково російською мовою, що на політзаняттях політрукми (військовослужбовці, що поєднували військову службу з партійною роботою) насаджувався великодержавний шовінізм, що священний обов'язок захищати Батьківщину підмінявся захистом режиму і вождя. Створений культ Червоної армії має своє продовження в сучасній російській армії з всілякими «прапорами перемоги» та «червонозоряними визволителями».

Дуже важливим напрямом тоталітарної пропаганди є контроль й вплив на діяльність різноманітних громадських об'єднань та ініціатив. З цією метою у тоталітарній державі, зазвичай, громадські організації створюються за ініціативи влади і контролюються нею. Вони мають формальний характер. Справжнім їх призначенням є пропагування ідей режиму, нехтуючи виконанням своїх безпосередніх функцій.

Вправа. «Громадські організації в СРСР - формальність чи гра в демократію?»

Таблиця «Громадські організації в СРСР»

Напрямок діяльності	Назва організації
Професійний	Профспілка працівників освіти і науки, Профспілка працівників металургії та ін.
Кооперативний	Споживчі кооперативні спілки (Сільпо), Сільськогосподарські та ін
Молодіжний	Жовтенята, Піонерська організація, Комсомол

Дозвілля та інтересів

ДОСААФ (Добровольное общество содействия армии, авиации и флоту), Товариство «Знання», Товариство філателістів та ін.

Творчий

Спілка письменників, Спілка художників, Спілка журналістів та ін.

1. Профспілковий квиток Всесоюзна центральна рада професійних спілок – Вікіпедія (wikipedia.org)

3. Грамота Всесоюзного товариства «Знання» <http://www.nbuv.gov.ua/node/4165#>

2. Газета "Літературна Україна" №61, 1 серпня 1969р

Запитання для обговорення

- Співставте зміст таблиці «Формальні об'єднання громадян в СРСР» із світлинами газети, грамоти і профспілкового квитка.
- Що вказує на те, що ці документи мають ідеологічний підтекст, а організації, які їх видали є агентами державної пропаганди?
- Поміркуйте, про що свідчить номер Профспілкового квитка?

На фото: Учасники КТМ «Сучасник» у березовому гаю на околиці Києва. 3 травня 1963р.

Джерело: <http://archive-uu.com.ua/profiles/veniamin-kushnir/archive/uchasnik-ktm-suchasnik-u-berezovomu-gayu-na-okolici-yeva-3-travnya-1963>

Запитання для обговорення

- Поміркуйте, що рухало молодими людьми в бажанні створити організацію?
- Завдяки чому учасники КТМ «Сучасник» перетворили підконтрольне владі об'єднання в громадську просвітницько-культурну організацію?
- Чи могла КТМ стати «школою комунізму»?
- Яку загрозу несли організації подібні КТМ існуючому режиму?
- Чому влада боялася ініціативи знизу?

У 1960 році в Києві був заснований Клуб творчої молоді (КТМ) «Сучасник» (формально з дозволу міському комсомолу). Та з самого початку діяльність клубу виходила за межі дозволеного. Тут проходили вистави напівзаборонених М. Куліша і Б.Брехта, читались поезії Василя Симоненка, Івана Драча, Ліни Костенко, Миколи Вінграновського були дуже популярними нестандартні і сміливі експозиції художників. Був випадок, коли працівники міському партії власноручно знімали картини С. Отроценка, на яких були зображені карпатські церкви, згодом знищені. «Сучасник» відіграв ключову роль у громадсько-політичному й культурному житті української столиці, став центральною структурою шістдесятництва.

«Ми заснували зовсім інший принцип культурного життя, затвердили. І то була інша мораль, інша етика...» - розповідає Євген Сверстюк, учасник КТМ, дисидент.

Рефлексія до уроку

0 Ознайомтесь з ідеологічними гаслами – агентів пропаганди в СРСР.

- Жити стало краще, жити стало веселіше!
- Союз нерушимый республик свободных!
- Правда і справедливість – політика комуністів!
- Власть и собственность – народу!
- Солидарность народов в борьбе за свої права – основа мира на Земле!
- Достойному труду – справедливую зарплату!

За матеріалами публікації «Клуби творчої молоді (КТМ)» Режим доступу:
Віртуальний музей ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ. https://museum.khpg.org/1127153242#_ftn5

1 Виберіть зі списку гасло. Проаналізуйте, чи містить гасло правду, спотворення, або брехню.

2 З'ясуйте, які методи пропаганди використовувалися при створенні цього гасла?

3 З якою метою воно створене?

4 На яку аудиторію спрямоване гасло і як могло впливати на свідомість людей?

5 На яких агентів пропаганди було покладене втілення гасла?

6 Порівняйте це гасло з реальним станом речей в СРСР. Доберіть історичні факти, що підтверджують вашу думку. Поясніть, що вам допомогло розвінчати цю пропагандистську маніпуляцію.

Алгоритм аналізу пропагандистського гасла:

1. Назва заклику - Достойному труду – справедливую зарплату!

2.Очікування/видимість - Добре виконана праця має бути забезпечена хорошою заробітною платою, що даватиме можливість гідного життя.

3.Історична реальність - Для багатьох селян, звільнення від рабства почалося лише з 1974 року. Тільки тоді їм почали давати паспорти. До цього люди не мали жодних документів.

4.Історичні факти. Відома на весь світ художниця Катерина Білокур, картини якої були на виставках у Європі, була закріплена за своїм колгоспом і не мала документів, які б засвідчували її особу.

На фото: Катерина Білокур пише картину «Цар-Колос» у своїй хаті в Богданівці, 1950-ті роки Джерело:<https://sil.media/p/mir-trud-mai-sprostovui-emo-radianski-gasla-800307>

Домашнє завдання

Поцікавтеся кого і за що називають моральними авторитетами. Підготуйте інформацію та оформіть аркуші-представлення про поважних, шанованих людей вашої громади.

ЯК ТОТАЛІТАРНА ПРОПАГАНДА СПОТВОРЮЄ СИСТЕМУ ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ

5
ТЕМА

Цінності – це чесноти, що цементують наше життєве кредо, і «червоні» лінії, за які ми не повинні заступати.

Те що прийнято називати «цінністю» немає ціни – воно безцінне!

У ході цього уроку учні/учениці:

- дізнаються про те, як у тоталітарній державі через маніпулювання загально людськими цінностями знецінюється сама людина.
- навчаться розпізнавати реальний зміст цінностей та пріоритетів, що пропагуються тоталітарною державою.

Мотиваційна ситуація:

(...) Цінності – це досвід людства, який зберігається в релігії, науці, мистецтві, культурі, але головне – в людях. І немає когось одного, хто може диригувати цінностями і вказувати на їхню правильність. Цінність – це колективний продукт випробуваний життям, досвідом протягом багатьох років.

Блаженніший Любомир Гузар

- || Як ви розумієте вислів Любомира Гузара «диригувати цінностями»?
- || Чи погоджуєтесь ви з думкою про те, що держава не повинна бути цензором цінностей, на які орієнтується суспільство?
- || Які ознаки тоталітарного політичного режиму роблять державне «диригування цінностями» неминучим?

Ключова інформація

Щоб захопити контроль над суспільством тоталітарна влада, зазвичай, використовує псевдо демократичні гасла, руйнує моральні норми, дискредитує усталені традиції, висміює чи карає будь-які прояви особистої свободи. Людина, поступово, втрачає здатність критично мислити, цінувати людське життя, відчувати повагу до прав і свобод, зупиняти насильство, висловлювати свою позицію і брати на себе відповідальність. Пропаганда зумисно спотворених загальнолюдських цінностей шкодить суспільству і в той же час, несе пряму смертельну загрозу тим, хто думає інакше.

Саме завдяки масовій, нав'язливій, невпинній пропаганді «пролетарських цінностей», та відвертому насиллю, більшовицький режим, свого часу, зумів узяти Україну під контроль і панувати над нею аж до розпаду СРСР. Розвінчування тоталітарного режиму, відмова від сфабрикованих цінностей потрібні для того, щоб тоталітаризм не повернувся.

а) "Весь мир будет наш", радянський пропагандистський плакат, 1933г., Зав'ялов Я.

б) Обкладинка підручника, що цілком може символізувати сучасну РФ.

в) Японський плакат, присвячений підписанню Антикомінтернівського пакту

Цікаво знати

«(...) Нинішня війна (російсько-українська. Прим авт.) має видимі і невидимі площини. На видимій працюють «гаймерси» і жваво літають дрони. На невидимій «випаровується» наше минуле.

Так, усе йде не так швидко, як би хотілося. Але ми знаємо: поки в огні цієї війни з нас не «випаруються» старі й негідні навички, наша країна не знає очікуваного преображення.

Так, вони випаруються не всі – ідеального нічого не буває. Проте вони мають стати винятком, а не правилом.

(Як вистояти і перемогти: нове звернення групи «Першого грудня».

Моральні авторитети нації дали поради українцям)

Запитання для обговорення

Чи можна вважати запропоновані візуальні джерела прикладом деструктивної пропаганди? Чому?

Поміркуйте, які загальнолюдські цінності, у кожному окремому, представленому, – випадку, заперечує тоталітарна пропаганда? Що для такої держави є цінним?

Які загрози та ризики для людей несуть пропаговані тоталітарною державою цінності?

Якими аргументами користуються ідеологи та пропагандисти, у державі з антидемократичним політичним режимом, щоб змусити людей прийняти спотворені цінності?

Вправа «Радянські пропагандистські плакати – видима сторона та прихований зміст»

На основі набутого досвіду проаналізуйте в групах/парах ціннісне наповнення змісту радянських пропагандистських плакатів. (на вибір)

«Мітинг дітей», плакат 1923 р.

Видима сторона - .....
 Прихований зміст - .....

Грудному ребенку место в яслях, а не в тундре», Тедетс Б., 1967г.

Видима сторона - .....
 Прихований зміст - .....

Обкладинка дитячого журналу

Видима сторона - .....
 Прихований зміст - .....

Повоєнний радянський плакат 1962 Р.

Видима сторона - .....
 Прихований зміст - .....

Герб СРСР (1936 - 1946)

Видима сторона - .....
 Прихований зміст - .....

Рефлексія до уроку

Як би ви підписали карикатуру на «ста-
 лінську» Конституцію СРСР 1936 року, що
 проголосувала демократичні права та сво-
 боди, які фактично не виконувались.

Домашнє завдання

Знайдіть в інтернет просторі приклад інформації, котра побудована на недо-
 стовірних фактах, або маніпулює певними достовірними фактами.

ЦЕНзуРА, АБО ДЛЯ ЧОГО ТОТАЛІТАРНОМУ РЕЖИМУ КЕРОВАНІ ЗМІ

6
ТЕМА

Обмежити пресу - значить образити націю; заборонити читання певних книг означає проголосити народ або дурнями, або рабами.

Клод Адріан Гельвецій

У ході цього уроку учні/учениці:

- зрозуміють механізми роботи цензури та усвідомлять наслідки її впливу на суспільство;
- здобудуть навички протидії цензури.

Мотиваційна ситуація:

Що ви бачите на малюнку? Чи знаходиться в безпеці ця людина?

З якою метою й хто міг би так чинити з людиною?

Придумайте назву до зображення. Як би ви змінили назву малюнка так, щоб він ілюстрував слова з цитати Гельвеція, котра подана вище?

Ключова інформація

Цензура в тоталітарній системі має ідеологічне спрямування і є методом захисту і контролю інформаційного простору з боку державних структур забезпечення впровадження єдиної ідеологічної лінії а також придушення будь-яких проявів опозиції.

Основним об'єктом ідеологічної цензури в СРСР була так звана «антирадянська пропаганда» (до якої включалося все, що не відповідало існуючим на той час ідеологічним установкам): військові та економічні секрети (інформація про місця ув'язнення і географічні карти тощо), негативна інформація про стан справ у країні (катастрофи, економічні проблеми, міжнаціональні конфлікти, негативні соціальні явища), будь-яка інша інформація, яка могла викликати в населення небажані асоціації. Цензура в СРСР регулювалася головним чином законом про друк та здійснювалася державними органами, зокрема, головним управлінням по пресі, радіомовленню та телебаченню (Головліт). Існувала система «темників», документів-вказівок державної влади для журналістів та ЗМІ.

Цензура (лат. *censura* – перепис, опис). Контроль влади за змістом і розповсюдженням інформації для обмеження або недопущення поширення ідей і відомостей, визнаних цією владою шкідливими або небажаними.

Вправа “Механізм роботи цензури”

Що? (Функції)	Як? (Методу)	Для чого? (Цілі)
<ul style="list-style-type: none"> Обмеження доступу до інформації ... 	<ul style="list-style-type: none"> Вилучення з бібліотечних фондів ... 	<ul style="list-style-type: none"> Вироблення навичок “слухняної” поведінки ...

Заповніть відповідні чарунки таблиці запропонованими тезами:

- *Заборона інформації*
- *Нав'язування ідей*
- *Контроль і корекція*
- *Регулювання видавничого процесу*
- *Редагування публікацій у пресі та радіо*
- *Контроль репертуару театру й кінематографа*
- *Політична соціалізація особистості (самоцензура)*
- *Формування тоталітарного світогляду*

Цікаво знати. Самвидав

Проявами громадянської непокори та боротьби за свободу слова й інформації в 1960-1970-х роках у СРСР був Рух самвидаву. Самвидав означає “сам себе видав”- це видання підпільних листівок, брошур, книг та журналів, які не проходили цензуру радянської влади. Існував і Тамвидав - це закордонне видання заборонених у СРСР праць радянських авторів та їх підпільне поширення всередині країни. Самвидав і Тамвидав були одним з джерел інформації про репресії, порушення прав людини, національне питання, культурне життя в СРСР. Самвидав також був майданчиком для дискусій, висловлення поглядів, творчості та протесту. Автори самвидаву були охоронцями загальнолюдських цінностей, моральними авторитетами, що протистояли деформованій тоталітарній системі моралі.

Радянський дисидент Володимир Буковський влучно охарактеризував «самвидав»: сам пишу, сам поширюю, сам сиджу за це в тюрмі.

«Український вісник» – позацензурний суспільно-політичний журнал (1970 - 1972, 1987- 1989 рр. Редактор -В'ячеслав Чорновіл.

Результати домашнього завдання

Використовуючи матеріали випереджувального домашнього завдання, допоможіть учням зробити виставку підготовлених аркушів-презентацій про поважних, шанованих людей – моральних авторитетів вашої громади.

Запитання для обговорення

До кого з цих людей ви б звернулись за підтримкою у випадку порушення ваших прав?

Любіть Україну

Любіть Україну, як сонце, любіть,
як вітер, і трави, і води...
В годину щасливу і в радості мить,
любіть у годину негоди.
Любіть Україну у сні й наяву,
вишневу свою Україну,
красу її, вічно живу і нову,
і мову її солов'їну.
Без неї – ніщо ми, як порох і дим,
розвіяний в полі вітрами.
Любіть Україну всім серцем своїм
і всіми своїми ділами.
Для нас вона в світі єдина, одна
в просторів солодкому чарі...
Вона у зірках, і у вербах вона,
і в кожному серця ударі

Володимир Сосюра.
Із збірка віршів "Щоб сади шуміли" (1947)

Алла Горська "Козак Мамай"
1963р.

- Ознайомте учнів із віршем Володи-мира Сосюри "Любіть Україну" та картиною Алли Горської "Козак Мамай".
- Запропонуйте учням обрати один з творів і записати свої враження.

1. З погляду літературознавця демократичного суспільства (двома словами на кожне запитання):

- Що ви думаєте про автора твору?
- Чому твір могло бути заборонено або критиковано в тоталітарній системі?
- Що ви відчуваєте?

2. З погляду ідеологічної тоталітарної цензури. (запропонуйте учням проаналізувати твори з позиції ідеологічного радянського цензора, за бажання ставлячи позначки та зауваження)

Як підсумок, запросіть учнів обміняти свої враженнями:

- Що було легше – писати свої враження з боку літературознавця чи робити зауваження у ролі цензора?
- Чи є дискримінаційними такі коментарі?
- Чому ви (не)погодилися на роль цензора?

Проведіть загальне обговорення щодо загроз та можливостей права вибору, захисту свободи слова та творчості в тоталітарному та демократичному суспільстві.

Рефлексія до уроку.

Запитання для обговорення

Розгляньте зображення. На перших фото Сталін і Кіров в оточенні однопартійців. Протягом десяти років на цензурованому зображенні залишиться лише Сталін

Проаналізуйте разом з учнями, чому і на чие замовлення ретушували фото?

Запропонуйте скласти топ 5 пропозицій, які допомагають розглядати та подолати цензуру

«Як ідентифікувати цензуру?»

- Порівняйте інформацію з різних джерел. Якщо ви бачите, що в різних джерелах представлені різні інтерпретації фактів, це може бути ознакою того, що в одному з них присутня цензура.
- Зверніть увагу на мову, яку використовують автори. Чи не надто є емоційною мова або мова, яка є загрозливою або дискримінаційною?
- Подумайте про джерело інформації. Чи не обмежена різноманітність джерел інформації, особливо незалежних та критичних до влади.
- Чи присутній постійний акцент на певних точках зору або ідеологіях.
- Відсутність інформації про важливі події або теми.

П
А
М
,
Я
Т
К
А

Завдання до наступного уроку

Розпитайте у ваших бабусь/дідусів як у вашому населеному пункті в радянські часи був організований день виборів до центральних органів влади.

ЯК ПРОПАГАНДИСТСЬКІ КАМПАНІЇ МАНІПУЛЮЮТЬ СВІДОМІСТЮ МАС

7
ТЕМА

У ході цього уроку учні/учениці:

- дізнаються, про те, як і для чого тоталітарна держава застосовує політичні пропагандистські кампанії;
- зрозуміють, чому пропагандистські кампанії – це, завжди, добре сплановані владою проекти.

Мотиваційна ситуація:

Пропаганда у нацистській Німеччині та СРСР

«(...) До гітлерівської пропаганди належать і марші, і демонстрації, і наочна агітація – всі ці гігантські полотнища, свастики, орли, кінохроніка (...) Це і радіо, що заходило у кожен дім.

(...) Газета, яку читали і якій довіряли (...). Ніяких ідей, окрім нацистських, під загрозою смертної кари, не дозволялось розповсюджувати у німецькому суспільстві.

(Мар'яна Торочешнікова "Все – наши враги". Как работает российская пропаганда. <https://www.svoboda.org/a/vse-nashi-vragi-kak-rabotaet-rossiyskaya-propaganda/32276152.html>).

«(...) Ідеологічні пропагандистські кампанії в СРСР охоплювали різні сфери суспільного життя, такі як наука, освіта, культура, мистецтво, спорт ... ». (Комунікаційні технології. 2.4. Пропагандистська кампанія. (<https://studfile.net/preview/7716287/page/7/>)).

Пропагандистська акція – одноразовий, короткочасний інформаційний захід.

Пропагандистська кампанія – організована державою, тривала у часі комунікативна дія, що складається з окремих пропагандистських акцій і розрахована на конкретну цільову аудиторію.

Політико-ідеологічна кампанія – форма широкомасштабної пропагандистської комунікації держави з суспільством, спосіб тотального нав'язування певної ідеї чи ініціативи.

Пропагандистські кампанії з особливо агресивним, руйнівним для емоцій, критичного мислення людини, характером втілення називають «Інформаційно – психологічні особливі операції» (ІПСО)

Запитання для обговорення

Ознайомтеся зі змістом цитат та визначте, яких сфер життя людини торкаються тоталітарні пропагандистські кампанії? Запропонуйте власні варіанти відповідей.

Поміркуйте, що з запропонованого переліку є «метою», а що є «наслідком» таких пропагандистських кампаній? (обмеження свободи слова і думки; поширення та захист пануючої ідеології; цензура; посилення влади пануючої партії; фальсифікація історії; дискредитація науки; переслідування опозиції; унеможливлення критики або альтернативних поглядів; панування страху і самоцензури в суспільстві; підконтрольні ЗМІ...)

Хто є організатором пропагандистських кампаній в тоталітарній державі і чи можливі, так звані, «неофіційні», «громадські» пропагандистські акції чи кампанії?

Тоталітарна держава примушує і переконує. В обох випадках така держава використовує силу. Американський політолог Джозеф Най про цю обставину писав так: «Жорстка сила» (репресії) радше налаштована на зміну поведінки в найближчий час і частіше ці зміни очікуються у фізичному просторі, а «сила м'яка» (пропаганда) – на ціннісні зміни в головах, тому вона працює в довгострокових проєктах і змінює наше бачення світу».

Там, де панує тоталітарній чи авторитарній режим, пропаганда стає всеохопною та системною. Всі, без винятку, пропагандистські матеріали вибудовують єдину, цілісну, внутрішньо несуперечливу (для некритичного сприйняття) і при цьому досить просту для розуміння середньостатистичної людини картину світу, вигідну для єдиного замовника і організатора - тоталітарної держави.

Пропагандистські кампанії в тоталітарній державі проводяться з конкретною політичною метою – зберегти пануючий політичний режим, «виправдати» сам факт його існування. Вони, завжди наступальні, безкомпромісні за змістом (*Ніяких вагань та розмірковувань! Партія вже визначила курс та пріоритети. Приєднуйся і слідуй! Та яскраві, виразні за формою (барвисті, тішать око. Легко запам'ятовуються).*

Це особливий спосіб комунікації держави з суспільством, коли більшість людей починають сприймати ідеї, нав'язані вождем і партією як свої, підтримують все, що пропонує режим, погоджуються з методами «боротьби за майбутнє», готові жертвувати власними правами та свободами.

Пропагандистські кампанії в руках тоталітарної держави не менш небезпечні для людини ніж, переслідування «ворогів народу», арешти та страти. Хтозна – скільки знадобиться часу, щоб зламати в суспільній свідомості міфологізовану картину світу, що довгий час малювали для радянських громадян генеральні секретарі з високих трибун, газета «Правда» і програма «Время», «Історія КПРС» і мистецькі твори доби

Цікаво знати

«(...) Як відомо російські більшовики крали не тільки наші пісні у січових стрільців, олів'є у французів, Деда Мороза – у американського Санта Клауса і багато чого іншого у всіх світових народів.

Але ось нове відкриття! З 1867 року друкувався український часопис «Правда» у Львові. (перше зображення) А більшовицька газета «Правда» почала виходити тіко з 1912 року (...) – крадіжка назви!

А ось вам газетний логотип української «Правди» за 1929 рік, що друкувалася у Львові (друге зображення) і порівняйте з логотипом московської «Правди» за 1971 рік (третє зображення) – крадіжка друкованого логотипу один в один!»

Тарас Чухліб онлайн видання «Справжня українська правда» 6 січня 2022 р.

а) Український часопис «Правда», 1867 р.м. Львів

б) Газета «Правда». Українське видання у Львові 1929 р.

в) Примірник радянської газети «Правда», 1971 р.

Вправа «пропагандистські кампанії в історичному вимірі»

«(...) Більшовики зрозуміли, що без українізації їм Україну не завойовувати. А завойовувати треба, бо без українського хліба та природних багатств революція була приречена. Щоб подолати спротив (...), потрібно було знизити градус недовіри серед патріотичного населення та залучити на свій бік українську інтелігенцію, яка традиційно мала авторитет серед народних мас. До того ж, щоб ефективно проводити свою агітацію і пропаганду, (...) більшовикам потрібно було говорити з народними масами їхньою мовою. А ця мова була українська».

(...) Щойно сталінський режим дав тріщину, (...) як хвиля українізації знову заволоділа думами та серцями тисяч українців. Уособленням цих процесів став рух шістдесятників, які виступили проти політики зросійщення і знищення української культури. Ця українізація була спонтанною (...) Говорити українською – це був виклик системі, але знаходилося чимало українців, які кидали цей виклик. Цікаво, що найбільшими «українізаторами» часто виявлялися вихідці з Донбасу: Іван Дзюба, Василь Стус, Микола Руденко, Олекса Тихий... Джерелом натхнення для шістдесятників були яскраві постаті «розстріляного Відродження» та їхня творчість: проводилися вечори пам'яті репресованих митців, ставилися замовчувані театральні п'єси, складалися петиції на захист української культури».

Стаття «Українізація 1920-х років: «винахід» більшовиків чи джин із пляшки?»
Автор Наталка Позняк-хоменко

Плакат
Художник А. Страхов.

Ескіз вітража «Шевченко.
Мати», художниця Алла
Горська.

Запитання для обговорення

- 1 Ознайомтеся із наведеними вище джерелами й проаналізуйте їх зміст.
- 2 Співставте візуальні джерела з описом пропагандистських кампаній. Встановіть відповідність.
- 3 За якими ознаками можна відрізнити офіційну політичну кампанію в тоталітарній державі від неофіційної?

Політичний анекдот

«Радянські футболісти виграли Олімпійські ігри, коли Микита Сергійович пообіцяв засіяти останнє футбольне поле кукурудзою».

(Анекдот часів епохи М. Хрущова)

Запитання для обговорення

- Роздивіться радянський плакат присвячений черговій ініціативі влади.
- Прочитайте відповідний анекдот часів епохи М. Хрущова. Яку саме ініціативу влади вони описують, та яким чином?
- Чи можна вважати розповсюдження анекдотів політичного змісту стихійною негативною реакцією, спротивом суспільства на пропагандистські кампанії влади?
- Чому за розповсюдження політичних анекдотів, як і за виконання повстанських чи стрілецьких пісень, складання сатиричних частівок, у Радянському Союзі, впродовж багатьох років була передбачена кримінальна відповідальність?

Домашнє завдання

Знайдіть приклади використання історичних фактів, подій, персоналій, артефактів, символів у політичній пропаганді доби тоталітаризму. Підготуйте коротке представлення зібраного матеріалу.

КОЛИ ІСТОРІЯ СТАЄ ПРОПАГАНДОЮ АБО ЯКИМ ЧИНОМ АНЕКСІЯ ІСТОРІЇ СПРИЧИНЯЄ ЗГОДОМ ДО АНЕКСІЇ ТЕРИТОРІЇ

8
ТЕМА

У ході цього уроку учні/учениці:

- дізнаються про численні маніпуляції російською пропагандою історичного минулого;
- навчаться ідентифікувати маніпулятивні нарративи щодо трактування певних історичних подій та аргументовано їх долати.

Мотиваційна ситуація:

Історичний кейс.

Дайте можливість учням ознайомитися із скороченим чи повним текстом публікації «Як Московія стала росією. До 300-ліття «викрадення» назви українського народу».

Авторка – Ірина Костенко

Ідею створення нової історії Російської імперії втілила в життя імператриця Катерина II. Правдива історія Московії її шокувала, бо була кущою і дуже бідною. За вказівкою імператриці провели ревізію стародавніх першоджерел – одні виправляли, другі переписували, треті – найбільш небезпечні для імперії – знищили. Усупереч історичній правді, спеціально створена комісія утверджувала право росіян на політичну та культурну спадщину Русі, і все її населення оголосила «єдиним народом».

[...] «Общерусской» історії не може бути, як немає «общерусской» народності, – писав згодом Михайло Грушевський. – Ми знаємо, що Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської, Володимиро-Московська – другої, великорускої». [...]

[//www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-rus-i-moskoviya/31521000.html](http://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-rus-i-moskoviya/31521000.html)

Герб Московії, «Стематографія», 1702 рік

«Як Московія стала росією. До 300-ліття «викрадення» назви українського народу». Авторка – Ірина Костенко

Запитання для обговорення

Ознайомтеся із текстом публікації. З якою метою Московія прагнула «збагатити» своє минуле за рахунок української історії?

Які засоби використовували для цього «придворні історики»?

Чи варто Україні повертати своє втрачене первісне ім'я «Русь»?

Ключова інформація

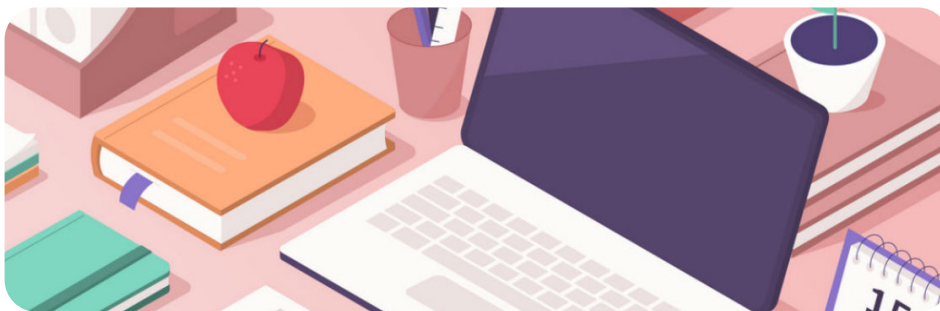

Історія як наука чи шкільний предмет вивчає різні сторінки нашого минулого й водночас дає нам інструменти для розуміння й аналізу усіх його аспектів та закономірностей.

Найбільш важливими підходами в історичній науці є: науковість, що передбачає використання тільки перевіреної інформації; уникнення фальсифікацій; об'єктивність – дистанціювання від особистих упереджень; відхід від політичної кон'юнктури і міфотворень тощо.

Історія є потужним засобом формування нашої ідентичності. Саме тому, характер нашого уявлення про минуле дуже часто використовується пропагандою як інструмент для численних маніпуляцій. Адже, посилаючись на ті чи інші історичні факти, події, проводячи певні аналогії, можна впливати чи спеціально формувати суспільні настрої, виправдовувати злочинні дії тощо. Таким чином, в авторитарних, а тим паче, - в тоталітарних суспільствах історія перестає бути наукою, а стає частиною ідеології й, відповідно, потужним інструментом пропаганди. Анексія історії спричиняє згодом до анексії території.

Результати домашнього завдання

Запросіть учнів представити приклади використання пропагандою історії, котрі вони підготували у ході випереджувального домашнього завдання.

Запитання для обговорення

- 1 Чому цей приклад можна вважати пропагандою? Яку ідею він стверджує чи заперечує?
- 2 Які засоби використовуються, щоб переконати аудиторію?
- 3 Як ви вважаєте, чи може така інформація заплутати її реципієнтів? Поясніть чому.
- 4 Як ви вважаєте, чи люди, на яких був націлений такий інформаційний вплив у певний період історії, сприймали це як пропаганду?
- 5 Чим ці приклади пропаганди схожі/відрізняються від сучасних аналогів?
- 6 Чому важливо розпізнавати пропаганду, котра опирається на історичні наративи?

Вправа «Ре-візія історії».

Ознайомтеся із поданими нижче тезами, в котрих відображається маніпулятивний характер російської пропаганди та реакцією на них від відомих українських істориків. Дізнайтеся із Пам'ятки про типові випадки зловживань і маніпуляцій пропагандою в царині історії.

російські пропагандистські маніпуляції	<p>Аргументи українських істориків Ярослава Грицака, Кирила Галушки, Яніа Примаченко, Геннадія Єфіменка, Сергія Гро-менка, Івана Гоменюка, Оксани Ілюк, Олени Сороцинської, Артура Кадельника.</p>
«Україна – це невдала тінь Росії», «штучний проєкт Заходу».	<p>Українські історики у відповідь вказують на те, що первинний сенс слова «Україна» ближчий до слова «країна», ніж «окраїна». Політичний «проєкт» Україна формується в середині XVII столітті з повстанням Хмельницького, а політичний «проєкт» Росія формується лише наприкінці XVII – початку XVIII століття, у часи Петра I. Український політичний проєкт, який вижив попри війни, Голодомори, репресії та зовнішні агресії, довів своє право на життя. Землі, «подаровані» Україні з боку Російської імперії чи СРСР, насправді були землями, де більшість населення вже становили етнічні українці, а отже становлення України як держави цілком відповідає модерному принципіві «самовизначення націй».</p>
«Крим, Донбас і південний схід України – це Росія»	<p>У відповідь українські історики стверджують, що лише протягом 5,6 % своєї писемної історії Крим належав Росії. Росіяни становили відносну більшість у Криму лише 4 % його писемної історії</p> <p>Донбас же традиційно мав регіональну ідентичність, хоча більшість населення, принаймні на сільських територіях, становили і становлять українці. Міт про «Новоросію» пов'язаний з історією колонізації Причорномор'я і Приазов'я Російською імперією у XVIII столітті, але головною рушійною силою цієї колонізації були українські селяни, а не росіяни.</p>
«СРСР – потужна імперія, Сталін – герой»	<p>На думку українських істориків, теза про радянський промисловий «прорив» нехтує ключовим нюансом: питанням величезної і трагічної ціни такої індустріалізації: близько 1 млн жертв голоду 1921 р.; близько 1 млн жертв російської громадянської війни 1917–1921 рр.; 3 млн 900 тис. загиблих від Голодомору 1932–1933 рр.; близько 1 млн жертв голоду 1946 р. – і цей список можна продовжувати. Саме реальність українського національного руху змусила більшовиків іти на компроміс, створити СРСР як федерацію та запровадити в 1920-х роках політику «українізації».</p>
«Усі українські націоналісти були фашистами»	<p>За аргументами українських істориків, питання про близькість українського інтегрального націоналізму 1930-х років до тогочасного фашизму досі дискусійне і стосується різновидів націоналізмів 1930-х – 1940-х років. Згідно з рішенням Нюрнберзького трибуналу, ані ОУН, ані УПА не були визнані злочинними організаціями.</p> <p>Українські історики наголошують, що нацисти не були зацікавлені в українському незалежницькому рухові, а тому лідери українських націоналістів швидко опинилися за ґратами. Що ж до гасла «Слава Україні», то воно з'явилося ще в період незалежності 1917–1921 років, а коріння його сягає XIX століття, творів Шевченка.</p>
«Україна забула про перемогу над нацизмом»	<p>Україна справді відійшла від радянського трактування перемоги 1945-го року, бо: 1) війна для України почалася не 1941, а 1939 року, 2) Україна наголошує не тільки на важливості перемоги, а й на величезній кількості</p>
«росіяни звільнили Європу від нацистів».	<p>жертв цієї війни, зокрема й невинуватих жертв, принесених самим радянським режимом. У лавах Червоної армії воювало близько 7 млн представників України, тобто приблизно 23 % від загальної чисельності армії СРСР. Загальні втрати Червоної армії становили 8,6 млн осіб, з них українців – близько 3,5–4 млн. Найбільше від війни з радянських республік постраждали Україна та Білорусь. Українці звершили безліч героїських вчинків; 2 тисячі українців здобули звання Героя Радянського Союзу.</p>

За виданням «Ре-візія історії. Російська історична пропаганда та Україна. – Київ : К.І.С., 2019. – 99 с.»

<https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/db1d5cf1-6a21-4bac-9740-8f1336b92a7f/content>

Запитання для обговорення

- 1. Ознайомтесь із твердженнями російської пропаганди та контраргументами українських істориків.
- 2. Зверніть увагу на те, як історичні міфи російської пропаганди розбиваються аргументами українських істориків.
- 3. Визначте, у яких історичних кейсах російської пропаганди найбільш виражені типові випадки зловживань і маніпуляцій історії. Скористайтеся для цього інформацією із Пам'ятки.
- 4. Які ще випадки використання історії російською чи іншою тоталітарною пропагандою вам зустрічалися? Яким чином ви ідентифікували таку пропаганду? Чи вдалося вам знайти аргументи для її розвінчання?
- 5. Чи варто нам здійснювати конструктивну пропаганду нашої української історії? На яких засадах тоді вона би мала опиратися?

Типові випадки зловживань і маніпуляцій пропагандою в сфері історії.

- 1. Пошук ворога:** зображення певних груп, націй чи ідеологій як історичних лиходіїв, часто шляхом висвітлення негативних подій з їхнього минулого та використання їх для увічнення негативного образу в сьогоденні.
- 2. Емоції:** використання емоційних переживань людини у ході знайомства з певними драматичними (сум, страх тощо) чи глорифікованими (радість, ейфорія тощо) історичними подіями для створення сильного емоційного зв'язку.
- 3. Культурне привласнення** (англ. cultural appropriation): – запозичення або використання елементів іншої культури, присвоєння історичних символів, постатей або наративів з інших культур.
- 4. Маніпуляції історичними фактами:** вибірковий підхід до аналізу певних історичних подій чи постатей, який одностороннє характеризує ситуацію, ігноруючи або применшуючи інші події, які могли б забезпечити об'єктивну картину минулого.
- 5. Націоналістичні наративи:** підкреслення досягнень, героїзму або переваги певної нації чи етносу, ігнорування їх помилок, прорахунків, а той – злочинів проти людяності.
- 6. Ревізіонізм:** переписування історії, щоб відповідати певним ідеологічним рамкам або применшувати значення певних подій, а також перебільшення, спотворення або пропуск важливих деталей.
- 7. Створення історичних аналогій:** проведення порівнянь між поточними подіями та минулими історичними ситуаціями, щоб виправдати конкретні дії.

ПАМ'ЯТКА

Завдання до наступного уроку

Запишіть спогади ваших рідних про навчання в радянській школі, виберіть фотографії з сімейних альбомів, що ілюструють різні сфери шкільного життя крізь призму присутності у них пропагандистських наративів.

ЯК ТОТАЛІТАРНА ДЕРЖАВА НАМАГАЛАСЯ ПЕРЕТВОРИТИ ОСВІТУ НА ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ СЛУХНЯНОЇ ЛЮДИНИ

9
ТЕМА

У ході цього уроку учні/учениці:

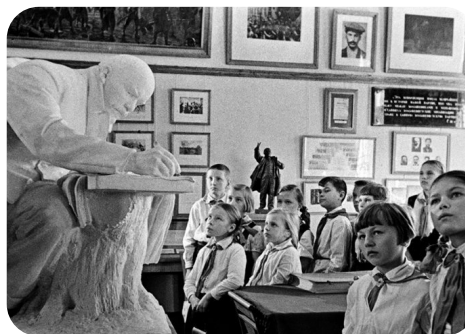
- дізнаються про особливості навчання і виховання дітей в тоталітарній державі;
- навчаться ідентифікувати вплив тоталітарної ідеології на систему освіти;
- усвідомлять цінність свободи особистості.

Мотиваційна ситуація:

Прийом до лав піонерської організації (м. Харків)

Режим доступу: <https://artilne.com.ua/pioner/>

В часи СРСР школярам вже з перших класів розповідали про любов до партії та її вождів

Режим доступу: <http://surl.li/moehy>

«Усі, хто розмірковував над мистецтвом управління людством, переконали себе, що доля імперій залежить від виховання молоді».

Аристотель

Уважно розгляньте світлини. Що вказує на присутність тоталітарної ідеології в школі?

Яке враження на молодь мала справити символічна присутність «вождя»?

Ключова інформація

Освіта в Радянському союзі, подібно до інших тоталітарних суспільств, перебувала під постійним контролем держави. Навчальні заклади виконували ідеологічне замовлення тоталітарного політичного режиму: формували людину нового типу – «будівника комунізму».

Школи Української РСР мусили відповідати загальносоюзному стандарту: єдині освітні програми; єдині підручники; єдині принципи і методи навчання та виховання. Діти мали перебувати в постійному інформаційному полі пропаганди, знеособлюючись, перетворюючись на керовану особистість, а згодом розчинитися в загальній масі.

Старанність, послух та служіння ідеї були визначальними рисами випускника ідеологічно контрольованої школи. Таким чином у тоталітарній державі освіта перетворювалась на «пастку» для мислячих, креативних, самобутніх педагогів та дітей.

Результати домашнього завдання

Об'єднайтеся у групи. На основі візуальних джерел та зібраних родинних спогадів обговоріть різні сфери шкільного життя у радянський час крізь призму присутності у них пропагандистських наративів:

1. "Шкільний одяг та його елементи".
2. "Простір школи".
3. "Шкільні ритуали: "лінійки", демонстрації, шиккування".
4. "Дозвілля"

Урок математики в радянській школі
Режим доступу: <http://surl.li/mlfyw>

Оформлення шкільної газети
Режим доступу: <http://surl.li/mgrid>

Листівка "Октябрята - будуще пионеры"
Режим доступу: <http://surl.li/moelp>

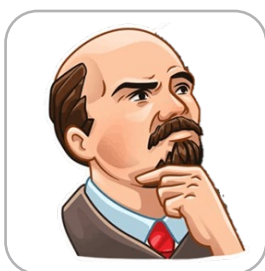
Пропагандистський плакат "Всегда, во всем будем ленинцами"
Режим доступу: <http://surl.li/modqz>

Рефлексія до уроку

«Я – для того, щоб мої земляки-донбасівці давали не лише вугілля, сталь, машини, пшеницю... Для того, щоб моя Донеччина давала не тільки уболівальників футболу, учених-безбатченків, російськомовних інженерів, агрономів, лікарів, учителів, а й українських спеціалістів-патріотів, українських поетів та письменників, композиторів та акторів».

Олекса Тихий (1927–1984), український дисидент, правозахисник, педагог-мовознавець, один із засновників Української гельсінської групи

«Тепер ми повинні виховати нову армію педагогічного персоналу, який має бути тісно зв'язаний з партією, з її ідеями і повинен бути проїнятим її духом... і має зацікавити маси тим, що роблять комуністи».

Володимир Ленін Промова на Всеросійській нараді політосвіти губернських і по-вітових відділів народної освіти 3 листопада 1920 р.

В чому різняться погляди Олекси Тихого та Леніна щодо ролі вчителя?

Якими якостями повинна володіти людина, щоб чинити опір панівній ідеології?

Домашнє завдання

Запропонуйте учням/ученицям запитати у своїх родичів, знайомих чи чули вони щось про опозицію, дисидентів та "ворогів народу" за часів СРСР.

ЧИ ЗДАТНА ЛЮДИНА ЧИНИТИ ОПІР У ТОТАЛІТАРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

10
ТЕМА

« (...) В той час як Росія намагається прославити вбивчий тоталітарний режим Сталіна, ми закликаємо міжнародну спільноту прислухатися до трагічних уроків історії та припинити спроби задобрити сучасного диктатора».

Зі Звернення Світового конгресу українців (СКУ) з нагоди Міжнародного дня героїв боротьби з тоталітаризмом, 25 травня 2020 р., Торонто. Канада.

У ході цього уроку учні/учениці:

- дізнаються, чому одна частина суспільства здатна кинути виклик тоталітаризму, а інша готова йому служити;
- зрозуміють ціну життєвого вибору людини.

Мотиваційна ситуація:

«Україна – це країна з глибоко вкоріненим геном свободи»

(Збігнєв Парафіянович, польський журналіст, 2022 р.)

«Якщо в тебе є сумніви, є аргументи, ти повинен собі вірити, а не слухати пропаганду»

(Іван Дзюба, дисидент, 1956 р.)

« (...) Необхідно, щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення»

(Загальна декларація прав людини. Преамбула, 1948 р.)

«Хто проти тиранії – встаньте!»

(Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл., заклик до глядачів на прем'єрі фільму "Тіні забутих предків", Київський кінотеатр "Україна", 1965 р.)

Запитання для обговорення

- 1 Уважно прочитайте зміст цитат і дайте відповіді на запитання.
- 2 Які життєві обставини змушували окремих людей, ризикуючи своїм благополуччям, а то й життям, порушувати усталений порядок у тоталітарній державі?
- 3 У чому, на вашу думку, полягає різниця між висловами: «Кидати виклик державі» та «Чинити спротив державі»?
- 4 Яку роль у запобіганні чи блокуванні протестних настроїв відіграє пропаганда?

Цікавий парадокс тоталітарного суспільства – це залученість кожної людини в його творення та зміцнення. Зазвичай, тоталітарна влада послідовно, за допомогою терору і пропаганди, доводить «простий народ» до стану своїх активних прибічників і навіть обожнювачів. Люди голосують, підписують листи, схвалюють, засуджують, відрікаються, виходять на численні демонстрації і паради, доносять, кривосвідчать, «допомагають органам»... . Варіанти «боротися», «самоспалюватися» чи «тікати» – це для одиниць. Режим докладає неймовірних пропагандистських зусиль для того, щоб залучити населення до побудови тоталітарного суспільства, щоб кожен, хто свідомо, щиро і серйозно підтримує владу, розділив разом з нею відповідальність за кінцевий результат. Приміром, Голодомори в Україні й Казахстані «свідомо» творилися руками багатьох людей: хтось забирав зерно, хтось охороняв комори, хтось висилав «куркулів», хтось приймав золото в обмін на хліб. Свідомо, з ентузіазмом, відбувалося розчленування Польщі у 1939 році, «визволення» Західної Білорусі й Західної України, розчавлення танками мирних протестів у Празі й Будапешті. Сотні тисяч радянських офіцерів і рядових солдатів, з чистим сумлінням, виконували «інтернаціональний обов'язок» на територіях чужоземних країн. Журналістка Ірина Старченко у своїй статті «Пильнуючи Старшого Брата» (2022) писала: «Тоталітарна держава не може пильнувати кожного – але може вибудувати суспільство, де в кожного третього будуть руки в крові, кожен другий буде одночасно жертвою і катом, а кожен перший сам «пильнуватиме» себе». Тоталітарна система поглинає кожного так, щоб ніхто не відчував себе людиною, щоб відмовився від власного «Я» і при цьому почувався комфортно і щасливо. Той, хто наважується протестувати – перестає терпіти брехню. Його протест – це намагання жити по правді. Така поведінка є неприйнятною у контрольованому суспільстві, де єдиним джерелом «правди» може бути тільки держава. Людина слабша державної машини, але тут справа не у фізичній силі, а у світлі, яким вона розсіює офіційну пропагандистську тьму, щоб інші люди могли побачити потворство тоталітарної влади. Розплата не забариться. Режим буде переслідувати людину, намагатиметься принизити, висміяти, залякати, показово покарати або знищити. Пропагандистські кампанії проти вільнодумців стануть нормою у тоталітарному суспільстві.

Вправа «Як тоталітарна пропаганда руйнує особистість»

«Лівий марш», художник О. Дейнека, 1941 р.

За матеріалами публікацій :

Ірина Старченко

<https://www.verbum.com.ua/01/2022/echoes-of-the-totalitarian-past/watching-the-big-brother/>

Вацлав Гавел

<https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/12/22/66096/>

Лівий марш

(Уривок)

В наступ рушай лавою!
Небо нашими прапорами
заклею!
Хто там крокує правою?
Лівою!
Лівою!
Лівою!

В. Маяковський

(переклад О. Дроб'язко)

«Стахановки заводу ім. ОДПУ»
художник Тіхов В.Г., 1931 р.

«Запис у колгосп»
художниця Н. Марченко, 1985 р.

«Без права листування»
художник Ігор Обросов, 1986 – 1988 рр

Запитання для обговорення

Розгляньте зображення на полотнах художників, прочитайте уривок з вірша «Лівий марш» (1918 р.) радянського пролетарського поета В. Маяковського та дайте відповіді на запитання.

«Лівую! Лівую! Лівую!» - це пропагандистський заклик чи наказ? Як почуватиметься людина, яка не хоче чи не може крокувати з усіма в ногу?

«Вороги народу», «шкідники», «шпигуни», «диверсанти», «вбивці», «буржуазні націоналісти», «космополіти»... Для чого система таврувала людей, що не сповідували її цінності? Що означає вислів «відмовитися від власного «Я»?

Чи розуміють люди, виховані тоталітарною пропагандою, що їхнє життя їм не належить?

Чи може людина, яка не цінує себе, сприймати іншу людину як цінність?

Чи знайде підтримку у тоталітарному суспільстві той, хто «крокує» не так як більшість?

Можна припустити, що серед «законослухняних громадян» були такі, які лише імітували лояльність до влади. Чи вважаєте ви, що їхню поведінку слід також долучити до прикладів протистояння режиму?

Поміркуйте, коли самопожертва – це обов'язково відмова від власного «Я», а коли, найвищий його прояв?

Вправа «За лаштунками (не)правди»

**«На цвинтарі розстріляних ілюзій
уже немає місця для могил».**

(уривок)

Коли б усі одурені прозріли,
Коли б усі убиті ожили,
То небо, від прокльонів посіріє,
Напевне б, репнуло від сорому й хули.

Тремтіть, убивці! Думайте, лакузи!
Життя не наліза на ваш копил.
Ви чуєте? На цвинтарі ілюзій
Уже немає місця для могил!

(В. Симоненко, після відвідання
Биківнянських поховань)

Цікаво знати

«Його зброя – це жертва»
5 листопада 1968 року, колишній політв'язень Василь Макух вчинив акт самоспалення на знак протесту проти вторгнення військ СРСР до Чехословаччини та колоніальної залежності й русифікації України. «Геть колонізаторів!

Хай живе вільна Україна! – із цими словами чоловік, палаючи, біг центральною вулицею столиці.

Розповідають, що коли Василь Макух уже помирав від отриманих опіків, лікар сказав, що тепер його діти залишаться сиротами, на що чоловік відповів: «Вони ще будуть пишатися батьком. А нині ми всі – сироти. Україна – сирота».

Цей публічний акт самопожертви чи не вперше відкрито засвідчив подібність становища Української РСР у складі керованого з Москви Радянського Союзу та окупованої радянськими військами Чехословаччини.

Пам'ять про цей вчинок громадянської мужності набула особливого значення після початку російської агресії проти незалежної України 2014 року й надто – на тлі сучасної російсько-української війни...

<https://armyinform.com.ua/2023/11/06/samospalennya-vasyliya-makuha-zasvidchulo-okupacijnu-pryrodu-radyan-skogo-rezhymu-v-ukrayini/>

«Знамениті люди Країни Рад»,
художник О. Дейнека, 1937 р.

«День починається»,
художник І. Попов, 1967 р.

«Година пік», художник
В. Колотев, 1986 р.

«Чорнобиль. Ваш рейс наступний»,
художник
К. Добрайс, 1986 р..

Запитання для обговорення

Роздивіться полотна відомих художників радянської доби різних періодів.

Як автори картин ставляться до реалій життя в СРСР? Чи можна вважати обрані ними сюжети прикладами розвінчання радянської пропаганди?

Навіщо була створена кожна картина (спровокувати суспільне невдоволення, викрити негативне явище, проілюструвати реальне життя в Країні Рад)? Аргументуйте свою думку.

Чи можуть сюжети картин бути аргументами на користь думки, що поява опозиційного руху в СРСР була неминучою?

Поясніть, як ці та інші, подібні картини, допомагають зрозуміти істинне призначення тоталітарної пропаганди?

Рефлексія до уроку

Поміркуйте, які тематичні заходи ви могли б запропонувати для привернення уваги молоді в Україні до вшанування пам'яті борців проти тоталітаризму?

Завдання до наступного уроку

Поміркуйте, які жанри мистецтва можна ефективно використовувати з пропагандистською метою? Наведіть приклади на основі краєзнавчого матеріалу вашого населеного пункту.

ПЛАКАТИ, АФІШІ, ЛИСТІВКИ, ПОРТРЕТИ. КОЛИ МИСТЕЦТВО СТАЄ ПРОПАГАНДОЮ?

11
ТЕМА

У ході цього уроку учні/учениці:

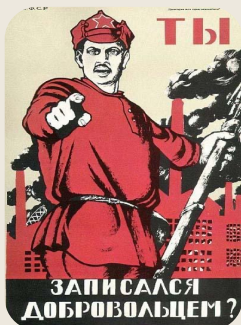
- зможуть простежити взаємозв'язок політичної пропаганди та мистецтва;
- визначатимуть ідентифікатори пропаганди у мистецтві;
- дізнаються про художні засоби і техніки, які допомагають пропагандистам маніпулювати.

Мотиваційна ситуація:

- 1 Роздивіться зображення. Поміркуйте, які ознаки дозволили їх згрупувати саме так?
- 2 Яку узагальнюючу назву Ви б дали кожній групі?
- 3 Визначте, які цілі ставить перед собою пропаганда, а які мистецтво? Чи можуть вони співпадати?
- 4 Чи можна вважати продукт роботи пропагандистів мистецтвом?

Група А

Плакат «Ти записався добровольцем?». Автор Дмитро Моор, 1920. Папір. Літографія.

Афіша Фільм Броненосець Потемкін. Літографія «Зв'язок»
Автори: С. Бернет.

Плакат «8 Марта». Автор Дмитро Моор, 1920. Папір. Літографія.

Плакат «Ти записався добровольцем?». Автор Дмитро Моор, 1920. Папір. Літографія.

Група Б

Вітальна листівка.
Харків, 2020 р.

Афіша Фільм Довбуш.
Київ, 2023 р.

Інформаційний плакат.
Харків, 2021 р.

Портрет «Дівчина з Поділля».
Автор: В. Тропінін. (1821).

Через простоту сприйняття, легке запам'ятовування, значний вплив на маси мистецтво привернуло увагу пропагандистів. Тому у тоталітарних державах важливим для митця стає не трактування форми, а чітке виконання державного замовлення. Тоталітарне мистецтво ілюструє, увиразнює діяльність правлячих вождя/партії, а пропагандистські елементи є обов'язковим атрибутом картин. Художні твори виступають у ролі сакральних зображень, ікон, ідолів.

Серед багатьох видів образотворчого мистецтва найбільш зручними для поширення «потрібних» ідей виявились плакати, листівки, афіші та портрети. Їх перевагами були зручний формат, можливість масового тиражування, невибагливість до матеріалів та художніх технік, лаконічність і простий сюжет. При цьому процес виготовлення пропагандистського зображення містив свої лайфхаки. Так, фігуру головного персонажа (комуніста/свідомого громадянина/представника влади) робили у центрі полотна і спеціально більшою за розміром; у звичному одязі із обличчям, що виражає однозначні емоції. Аби підкреслити важливість приналежності до «своїх» використовувались державні чи партійні кольори, пізнавана символіка. Ідейні вороги виглядали спотвореними фігурами маленького розміру з бридкими рисами обличчя, іноді із головами тварин, пузатими та непрезентабельними. Для увиразнення ідеологічного змісту розміщували політичне гасло чи клич – великими чіткими буквами на видному місці. Методами впливу часто є перебільшення, перекручування фактів, використання метафор, штучний наголос на одній негативній стороні явища та замовчування іншого.

Ідентифікатори пропаганди в образотворчому мистецтві:

Роздивляючись зображення, постав собі питання:	Якщо ти отримав наступну відповідь, то це пропаганда:
Для чого? Мета створення?	Нав'язати певне ставлення чи думку
На що спрямований твір?	Маніпулює емоціями/почуттями
До чого мотивує?	Гордість, радість, почуття приналежності, бажання діяти певним чином, ненависть, страх, жах
Які методи впливу?	Образа, перебільшення, перемикання уваги, маніпулювання авторитетом, символами, повторення
Яке ставлення до об'єкта зображення?	Виключно позитивне/негативне
Який тип інформації несе зображення?	Неточна, часткова, прихована
Значення зображення для глядача?	Залучення до дії, зміна поглядів

ПАМ'ЯТКА

Інтерактивна гра «Створи пропагандистський плакат»

1. Учитель об'єднує клас у чотири команди.
2. Роздає інструкцію із завданням та матеріали (чистий лист А4 чи ватман, олівці/фарби)
Текст завдання: «Уявіть себе на місці спеціаліста з ідеології і пропаганди. Ваше завдання – довести переваги роботи діючого Президента школи. Поміркуйте, які зображальні засоби для більшого впливу на маси Ви б використали? Який сюжет би зобразили? Якими кольорами? Як би розмістили персонажів? Які б надписи увиразнювали думку плакату? Створіть макет плакату та презентуйте класу».
3. Учитель дає час на виконання завдання. При потребі консультує учнів та відповідає на уточнюючі запитання.
4. Відбувається презентація плакатів. Кожна команда показує свій плакат і дає відповіді на питання, поставлені у завданні. Інші команди мають визначити чи відповідає представлена робота основним ідентифікаторам пропаганди у мистецтві та які методи впливу (маніпуляції свідомістю глядача) були використані авторами.
5. Кожен учитель самостійно обирає спосіб підведення підсумків і винагородити для команд.

Рефлексія до уроку

Учитель пропонує учням оцінити свою роботу на уроці за методом «дві зірки та побажання», вказавши два позитивні моменти – «дві зірки» (Що для них було корисного/цікавого на занятті?) – і один момент, який потребує доопрацювання – «побажання» (Чого не вистачило чи хотілось би ще дізнатись з теми?).

Завдання до наступного уроку

Дізнайтесь про місця пам'яті, які є у вашому населеному пункті, Скористайтесь Googl картою щоб позначити деякі з них. До прикладу: музеї, меморіали, пам'ятники.

АРХІТЕКТУРА І СКУЛЬПТУРА. ЯК ВИКОРИСТОВУВАЛИ ФОРМУ ДЛЯ ПРОПАГАНДИ ІДЕЇ

12
ТЕМА

Обмежити пресу - значить образити націю; заборонити читання певних книг означає проголосити народ або дурнями, або рабами.

Клод Адріан Гельвецій

У ході цього уроку учні/учениці:

- здобудуть уявлення про роль архітектури та скульптури в тоталітарній пропаганді
- вчитимуться розпізнавати засоби візуальної ідентифікації тоталітарного режиму

Мотиваційна ситуація:

Опираючись на матеріали випереджуючого домашнього завдання, запросіть учнів:

- || Охарактеризувати ознаки тоталітарної пропаганди;
- || Навести приклади тоталітарних режимів в історії певних країн.

Вправа – Всесвітня виставка Експо-1937

На фото - панорама Всесвітньої виставки Експо-1937 в Парижі.
Ліворуч від Ейфелевої вежі – Павільйон Третього Рейху. Навпроти нього - праворуч вежі - павільйон СРСР зі скульптурою "Робітник і колгоспниця".

Запитання для обговорення

- || Розгляньте зображення. Яким чином дві тоталітарні держави вели батл своїх візуальних образів могутності?
- || Оберіть назву світлини: "Ідеологічний батл", "Символи марнотрат-ства", "Майбутнє в сірому". Придумайте свій варіант.
- || Який меседж посилають світові тоталітарні режими через оформлення своїх павільйонів?

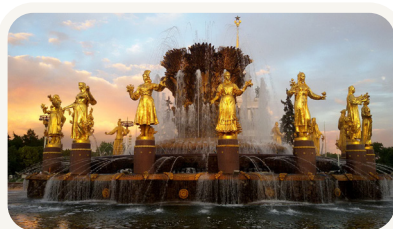
Тоталітарні режими, будуючи "нове суспільство", мали потребу у нових будівлях та скульптурах. З цією метою митці створювали замовні образи героїв, лідерів, символів режиму, формували просторове сприйняття міста, створюючи атмосферу єдності, патріотизму або страху. Довговічні та стабільні форми будівель та велич скульптур мали свідчити про незмінність і непохитність режиму.

Ідеологічним органом, котрий контролював всі засоби культури та мистецтва в нацистській Німеччині було Рейхсміністерство пропаганди. Домінуючою мистецькою концепцією в містобудуванні нацистської Німеччини була «Організація вищого порядку», а в СРСР – ідеї напрямку "соціалістичного реалізму". Соціалістичний реалізм – творчий метод та стиль, що панував у СРСР з 1930-х років і до кінця 1980-х. Характерними його рисами було зображення бажаного достатку, успіху й процвітання країни, демонстрація найкращих здобутків як типових, відображення дійсності в ідеальному ключі.

Архітектура і скульптура радянської України також залежала від держзамовлення, а усі ескізи, плани та проекти з урахуванням навіть дрібних нюансів затверджувалися комуністичною партією на найвищому рівні. Ідеологічний контроль здійснювали Спілки радянських архітекторів і Спілки радянських художників та скульпторів, представники яких були підпорядковані жорсткому партійному керівництву.

Врешті, архітектура набула рис ідеологічної пропагандистської моделі синтезу мистецтв, поєднуючи в собі скульптуру та монументальний живопис. Кращими зразками української монументалістики стали розписи Бойчука та його послідовників, мозаїки Алли Горської, котрі, навіть в умовах жорсткого ідеологічного тиску, зберігали опозиційні риси національної своєрідності.

Вправа – Ідеологічні меседжі архітектури та скульптури.

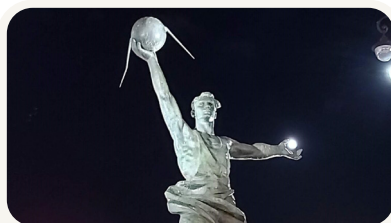
1. Демонстрація могутності та успішності режиму

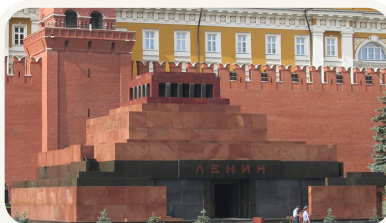
2. Гігантomanія та знеособленість людини

3. Мілітаризм героїзації насадження "культу боротьби"

4. Творення образу "нової людини" будівника нового життя

5. ...

Запитання для обговорення

Розгляньте зображення, котрі розміщені на попередній сторінці. Ознайомтеся із основними ідеологічними вимірами тоталітарної архітектури та скульптури.

Ідентифікуйте зображення споруди на фото №5 та допишіть меседж, котрий вона уособлює. Які відчуття міг викликати цей об'єкт у громадян СРСР та іноземних відвідувачів країни?

Вправа “Пророчий символізм: порівняння двох монументів авторства Вучетича у Києві та Волгограді”.

Автор цих двох монументів один – скульптор українського походження Вучетич Євген Вікторович. (Після смерті Євгенія Вучетича, проєкт курував український скульптор Василь Бородай) Спокійна, мудра Мати-Берегиня, що тримає у руках щит, як захист своїх дітей, свого народу. І меч, як символ оборони і рішучості по відношенню до будь якого ворога, що прийде на її землю. Це у Києві.

І щось страшне й бридке у Волгограді. Скажене. Божевільне. Воно – жінка з перекошеним обличчям і відкритим ротом, що замахує зброєю.

Запитання для обговорення

Чому автор використав різні візуальні підходи в створенні двох однопланових монументів?

Мистецькі рішення у ході створення двох скульптур є баченням митця чи замовленням держави?

Результати домашнього завдання

Вправа «Символ епохи»

Працюючи в групах, скористайтесь зібраними матеріалами і проаналізуйте певний відомий архітектурний або скульптурний об'єкт, що був створений у вашому населеному пункті в період радянської влади за таким алгоритмом:

- Де розташований об'єкт?
- Яке він мав призначення?

- Коли і, ким був створений?
- Як об'єкт впливав на свідомість людей?
- Яким був його основний ідеологічний меседж?
- Якою є доля об'єкта в сучасній Україні

Запропонуйте можливі варіанти реконструкції та гуманізації радянської споруди, яку ви аналізували.

Які зразки архітектури та скульптури є для вас символом сьогодення?

Рефлексія до уроку

Площа. Боротьба за простір ідей.

Центральні площі населених пунктів здавна сприймалися суспільством не лише як просторовий об'єкт, але й як символ рівності та свободи, місце для проголошення громадянських чеснот. На історичних фактах спостерігаємо як тоталітарна влада намагається змінити призначення та символізм простору центральних площ, щоб знищити чи заповнити фальшивим змістом ідеали загальнолюдських цінностей. Саме тому на майданах відбувається одвічна боротьба між волею народу й інтересами влади.

Запитання для обговорення.

- || Проаналізуйте світлини. Визначте, які з зображень ілюструють волю держави, а які – волю народу
- || Поміркуйте над відмінностями концепцій використання міського простору на світлинах.

Першотравнева демонстрація. "Кияни з дітьми". Київ, вул. Хрещатик. 1 травня 1986 року (автор Кубланов Г.О.)

Київ. Майдан Незалежності – справжнє містечко протестувальників
Грудень 2013 р.

Події на площі Тяньаньмень 1989 року – серія демонстрацій в Китайській Народній Республіці головними учасниками яких були студенти.

Завдання до наступного уроку

Як ваші земляки, родичі ставляться до проблеми збереження музейних експонатів та агітаційних виробів, створених за часів існування СРСР?

МУЗЕЇ НА СЛУЖБІ ТОТАЛІТАРНОЇ ПРОПАГАНДИ

13
ТЕМА

Музей пропаганди м.Шепетівка

Сучасний музей — це місце пам'яті. Місце, де можна не лише почути щось нове, це місце, де можна задуматися, переосмислити ті чи інші уявлення, зробити власні висновки.

(«Від пропагандистського музею до Музею пропаганди» з матеріалів прекуту розміщеного на платформі Ukrainer <https://ukrainer.net/muzej-propahandy/>)

У ході цього уроку учні/учениці:

- дізнаються про те, яким чином тоталітарна держава використовувала музеї у пропагандистських цілях;
- зрозуміють чому у тоталітарній державі можливе існування лише «слухняних музеїв».

Мотиваційна ситуація:

Від пропагандистського музею до Музею пропаганди (проект)

Музей у Шепетівці, створений спершу для збереження пам'яті про радянського письменника Миколу Островського, за часів незалежності України почав змінювати формат і 2020 року став Музеєм пропаганди. Нині установа розвінчує міфи про біографію звеличеного раніше діяча, а на його прикладі показує механізм комуністичної пропаганди та осмислює наслідки тоталітарного минулого.

<https://ukrainer.net/muzej-propahandy/>

«В Національному музеї історії України (м. Київ) обговорять, чи потрібен в Україні музей СРСР»

« (...) Що далі робити з поваленими пам'ятниками Леніну і іншим більшовицьким вождям. Чи потрібно їх зберігати, чи варто знищити? Якою буде подальша доля величезної кількості музейних колекцій,

що складаються з експонатів часів СРСР (прапори, одяг, рушники, агітаційні видання і вироби, символіка, скульптури та портрети більшовицьких вождів, їх особисті речі і т.п.)? Чи потрібно зберігати, висвітлювати або пропагувати тогочасні речі? Чи потрібно розказувати історію якою вона була, або експонувати історичні пам'ятки? Чи потрібен в сучасній Україні музей СРСР, де можна було б зібрати та упорядкувати відповідну колекцію матеріалів, щоб люди могли прийти і подивитися на них?»

(фрагмент анонсу дискусії про виставку «Мистецтво на службі радянської пропаганди» від 23.04.16 р. <https://vechirniy.kyiv.ua/news/5672/>)

Запитання для обговорення

- Прочитайте текст. Проаналізуйте зміст запитань.
- Оберіть 1-2 запитання, на які ви готові дати власну розгорнуту відповідь. Додайте до своїх суджень, у якості аргументів чи прикладів, інформацію зібрану в ході підготовки до уроку.
- Приєднайтесь до загальної відкритої дискусії, щодо майбутнього музейних колекцій доби тоталітаризму.

Ключова інформація

Музей є не лише місцем для зберігання старожитностей й різноманітних історичних експонатів. Така установа має значно ширші функції й потужні канали впливу на відвідувачів. Саме тому тоталітарна влада завжди намагається використати потенціал музеїв та місць пам'яті задля пропаганди своєї ідеології, «єдино правильної» концепції розвитку історії людства.

У тоталітарній державі національна спадщина окремих народів навмисно розпорошується, спотворюється, «покращується» ідеологічними міфами. Це знаходить своє відображення в тематиці та наповненні музейних експозицій. Історичні об'єкти та установи, поза ідеологічними рамками, закриваються або знищуються. Приміром, сучасна Росія, правонаступниця СРСР, не вагаючись, цілеспрямовано нищить нашу культурну спадщину. Вороги навмисне ціляться в музеї, унікальні споруди, символи міст. Їхня ціль – стерти Україну та будь-які прояви української ідентичності з лиця землі.

Українські музеї, впродовж ХХ століття, пережили складні часи формування і розвитку. Колекції створювалися завдяки подвижництву окремих колекціонерів та науковців. Впродовж десятиліть, ідеологічна репресивна машина знищувала музейників, вивозила і ховала у спец фондах унікальні колекції, перепрофільовувала музеї. Такі дії московської, союзної влади є прикладом добре спланованого ідеологічного тиску. Замовчування і нехтування – також вияв пропаганди.

Лише завдячуючи людям, які усвідомлювали наслідки тотальної пропаганди і наважувалися діяти всупереч задуму вождів, здійснювалось збереження і поширення цінностей, що ґрунтувалися на глибокій духовній традиції українського народу, орієнтувалися на кращі зразки світової культури.

Музей – культурно-освітній та науково-дослідний заклад, призначений для вивчення, збереження та використання пам'яток природи, матеріальної і духовної культури, прилучення громадян до надбання національної і світової історико-культурної спадщини.

Місця пам'яті, пам'ятні місця – символічні об'єкти, з якими певна група людей пов'язує свої спогади та ціннісні орієнтири.

Місця пам'яті в Україні – це матеріальні маркери української ідентичності, що покликані виконувати функцію консолідації Українського народу довкола важливих подій та постатей вітчизняної історії.

Вправа. Як музеї під керівництвом КПРС ставали носіями радянської пропаганди

Кейс № 1

З постанови ЦК КПРС «Про підвищення ролі музеїв в комуністичному вихованні трудящих» (1964 р.).

«(...) Організувати в усіх музеях, крім меморіальних, відділи по радянському періоду... . В експозиціях музеїв повинні бути відображені успіхи комуністичного будівництва в СРСР, перемога ленінського курсу Комуністичної партії, боротьба радянського народу за здійснення програми КПРС, заходи партії по подальшому підйому промисловості, сільського господарства і культури, підвищення добробуту народу»

Кейс № 2

Із доповідної записки ЦК КПУ, від 20.08.1973 р. «Про серйозні недоліки, допущені при будівництві історико-культурного заповідника на о. Хортиця та впорядкування зазначеного комплексу»

(...) Заходи по увічненню пам'яті запорозького козацтва набрали непомірного розмаху.

(...) Підкреслена увага до нього з боку преси та окремих керівних працівників надали йому небажаного звучання і значення.

(...) Ідейно-тематична спрямованість роботи над меморіальним комплексом не відзначалася належною класовою чіткістю і послідовністю, вся увага концентрувалась на національному моменті. Мали місце елементи захоплення козацькою старовиною...».

Кейс № 3

Зі Щоденника Івана Гончара

«І до війни і після війни я надивився на наші краєзнавчі та історичні музеї, де так збіднено і убого була показана Україна, особливо її минуле, її народна культура, її етнографія, а особливо народне мистецтво. На це ми змушені дивитися у маленьке віконце. А вже якщо хтось трохи порушить ці рамочки і вийде за межі усталеної і закостенілої догми, то на того вже посиплеться ціла каскада різних образливих обвинувачень і в «захопленні минулим» і в «ідеалізації» минулого, і в «націоналізмі», та ще й буржуазному, і аж до звільнення з роботи в музеї, а то й більше.

(...) Я хотів би щоб усе мною зібране і створене стало єдиним, постійно діючим музеєм, на матеріалі якого виховувалися б і нинішнє, і прийдешні покоління».

Цікаво знати

«Прийду я з міста в свою рідну хату-музей – і ніби прийду з чужої країни в свою рідну. (...) Скрізь по місту кують брехні проти мого народу, плюють йому в душу, об'їдають його, зневажають його, лицеміряють і обплювають його».

Іван Гончар, щоденник, 2 квітня 1969 року.

Іван Макарович Гончар (1911 – 1993). Створив перший в УРСР приватний музей, який облаштував у власному будинку, неподалік від Києво-Печерської лаври. Колекція налічувала 7 тисяч предметів: ікони, народний одяг, дерев'яні скульптури, музичні інструменти, іграшки, вироби з металу та 20 тисяч архівних світлин із різних регіонів України.

Музей було відкрито для загального огляду 1959 року.

Невдовзі він став одним із найвідвідуваніших місць у Києві. Відвідувачі могли на власні очі пересвідчитись, що український народ має багату історико-культурну спадщину.

Система сприйняла вчинок Івана Гончара як виклик. У 1972 р. Івана Гончара виключили з КПРС з одночасною вимогою передати збірку в державні музеї.

Запитання для обговорення

- ❑ Чи можуть музеї бути поза політикою?
- ❑ Для чого, у підконтрольному суспільстві, тоталітарна держава створює музейні експозиції, що візуалізують її досягнення?
- ❑ Інколи дослідники використовують термін «служняні музеї». Що це означає?
- ❑ Які місця пам'яті, музеї, експозиції, виставки є «безризиковими об'єктами» у будь-якій тоталітарній державі? Аргументуйте свою відповідь.

Музеї доби тоталітаризму – це територія для формування «історичної пам'яті» чи простір «історичного безпам'ятства»?

Чому в умовах тоталітаризму неминучим є руйнування історичної пам'яті?

Чи погоджуєтесь ви з думкою філософа Мирослава Поповича, що «наплюження української історії, спотворене відображення її героїв є нічим іншим, як моральним та ментальним убивством українців»?

Громадянська активність: «Листівки з України»

Знати про жахливі злочини та варварство російських окупантів має увесь світ. Щоби розповісти про них, Український інститут започаткував діджитал-проект "Листівки з України". Проект має на меті зафіксувати збитки, завдані російськими окупантами українській культурі внаслідок бомбардувань. <https://uapostcards.org>

Ділитися листівками в соцмережах може кожний українець. Поширюйте листівки в соцмережах, надсилайте їх тим діячам, які мають вплив та голос. Використовуйте хештег #PostcardsFromUkraine"

Про ці та подібні факти злочинів має знати світ! Почнімо прямо сьогодні!

«Не братайтесь з тими,
хто зло ховає»

(Григорій Сковорода)

Від будівлі музею імені Григорія Сковороди під Харковом після російського обстрілу залишилися лише стіни. (2022).

У селі Іванків, що на Київщині, 28 лютого 2022 р., російські окупанти знищили історико-краєзнавчий музей, де зберігалось тридцять три роботи всесвітньовідомої народної художниці Марії Примаченко (1909–1997).

В далекому 1937 році, на Всесвітній виставці в Парижі, твори Марії Примаченко були відзначені золотою медаллю.

Відомо, що скільки не намагались вплинути на художницю радянські посадовці і мистецтвознавці, вона не створила жодного про-радянського сюжету.

«Пограбування росіянами українських музеїв – це найбільша крадіжка предметів мистецтва з часів Другої світової війни.»

The New York Times. (16.01.2023)

Рефлексія до уроку

Прокоментуйте вислів: « Музей – це не про речі, музей – це про людей!»?

Завдання до наступного уроку

Поцікавтесь у своїй громаді, яким програмам радіомовлення, телепередач надавали перевагу? Які кінострічки радянського періоду були улюбленими? Які україномовні фільми пам'ятають?

РАДІО, ТЕЛЕБАЧЕННЯ, КІНО – ІДЕОЛОГІЧНА ЗБРОЯ ТОТАЛІТАРНИХ ДЕРЖАВ

14
ТЕМА

*“Засоби масової інформації не менш небезпечні,
ніж засоби масового знищення.”*

Петро Капиця, радянський фізик, лауреат Нобелівської премії (1978)

У ході цього уроку учні/учениці:

- *дізнаються, як державні медіа тоталітарних країн впливають на масову свідомість своїх громадян;*
- *зрозуміють вплив ідеологічної інформації, що поширюється через радіо, телебачення та кіно на масового споживача;*
- *навчаться визначати форми національного спротиву представників української інтелігенції в боротьбі з радянськими міфами.*

Мотиваційна ситуація:

Перегляд телевізора в селі у СРСР.

Джерело <https://news.obozrevatel.com/ukr/society/u-srsr-buv-odin-televizor-na-selo-arhivne-foto-rozsvarilo-koristuvachiv-merezhi.htm>

«Телевізор – це пульт дистанційного керування глядачем»

Віктор Пелєвін, письменник

Запитання для обговорення

- || *Розгляньте світлини, проаналізуйте вислів.*
- || *Чи можна теж саме сказати про радіо та кіно?*
- || *Які ефекти радіо, кіно чи телебачення дозволяють державі легко перетворити їх на засоби пропаганди?*
- || *Як держава через радіо, кіно, телебачення може керувати слухачами/глядачами?*

Інформаційний блок

XX ст. стало періодом, коли людство вперше зіткнулося з новими технологіями ідеологічного впливу на широкі маси населення. Саме радіо та телебачення стали тим потужним двигуном, що вміло використали диктатори задля утвердження доктрин фашизму, нацизму та комунізму.

У 30 - 40-ві рр. XX ст. настало "золоте десятиліття" радіо. Тоталітарна держава використала "гучність та всеосяжність", задля максимального охоплення пропагандою своїх громадян. Влада Радянського Союзу вважала суцільну радіофікацію ідеологічно виправданим кроком, зручним інструментом впливу на поведінку і мислення. До 1935 р. радіостанції запрацювали в Києві, Харкові, Мінську, Баку.

З часом радіо поступилося першістю телебаченню. І тепер візуальні інформаційні потоки транслювали ідеї комуністичної партії, "радянського способу життя", відбудову народного господарства тощо.

Велика частка радянських міфів на території України поширювалась через кінематограф. Щоб закріпити ефект радянської пропаганди в свідомості своїх громадян, в світ вийшли кінофільми: "Жовтень" (режисер С. Ейзенштейн, 1927 р.), "Весілля в Малинівці" (режисер І. Тутишкін, 1967 р.), "На прицілі ваш мозок" (режисери Фелікс Соболев, Віктор Олендер, 1984 р.) та багато інших. Поєднання руху та музики, емоцій та переживань робили кінострічки привабливими та ненасильницьким способом забезпечували просування ідей панівного режиму.

Представники української інтелігенції завжди перебували перед загрозою культурної асиміляції. Проте в цьому ідеологічному протистоянні їм вдалося не лише вистояти, а й творити. Відомим українським кінематографістам Сергію Параджанову, Юрію Ілленко, Леоніду Осикі, Івану Миколайчуку й багатьом іншим доводилося шукати шляхи вивільнення із комуністичного штучно створеного ментального "капкану".

Вправа Бінго «Розпізнай канал пропаганди за ознакою»

- || Навпроти чарунок з характеристиками пропагандистських ЗМІ, впишіть відповідники (Радіо, кіно, телебачення).
- || Зверніть увагу - в одній клітинці може бути декілька відповідей.

Характеристики	Канали ЗМІ (радіо, кіно, телебачення)
1. Дешево та доступне для більшості людей.	
2. Універсальність жанрів	
3. Створюють враження спільності, згуртованості суспільства	
4. Створювало враження реальності та авторитету режиму.	
5. Використовувалося для створення емоційного зв'язку між глядачами та режимом	
6. Масовість охоплення аудиторії	
7. Влада легко блокує доступ до каналу інформації	

8.Залежність від цензури	
9.Нема «живого» ефіру	
10.Засилля офіційної інформації.	
11.Умовний і відстрочений зворотній зв'язок	
12.Панування державних каналів.	
13.Залежність від цензури	

Після заповнення таблички зробіть експертний висновок про стосунки влади та ЗМІ в тоталітарній державі.

Вправа «Якими нас показували і якими ми були насправді»

Ознайомтеся зі змістом спогадів, роздивіться світлини. Поміркуйте, яке уявлення про українців формувала радянська телепропаганда і як українці цьому протистояли?

Кадр з мініатюри "Регулювальник" ("Родился я на хуторе Козюльки...").
"Новорічний Голубий вогник" (1980р.)

1. «...Неодмінними учасниками новорічної програми були фантастично популярні Тарапунька і Штепсель – дует артистів, як тоді казали, «сатириків» Юрія Тимошенка та Юхима Березіна. За мірками тих часів, репризи Тарапуньки і Штепселя були неймовірно сміливими, навіть ризикованими, насправді ж, вони цілком вкладалися в дозволену режимом критику «окремих недоліків». Головною ж причиною було не це: Тимошенко (учень і товариш Олександра Довженка) грав «простака», розмовляв зі сцени українською, Березін за амплуа був «резонером» і відповідав російською. Такою й була пропагандистська установка для всього радянського народу Україна часів розвиненого соціалізму: окремі кумедні диваки зі своєю «мовою» та нормальні розумні хлопці, які все розтлумачать «на общепонятном», розставляють усі акценти й зроблять правильний висновок...

Ми не ображалися. Ми сміялися. Ми святкували.»

Джерело: Ілько Майдачевський «Телебачення часів Тарапуньки і Штепселя»
<https://tyzhden.ua/telebachennia-chasiv-tarapunky-i-shtepselia/>

Цікаво знати

Кадр з фільму "Тіні забутих предків" з Іваном Миколайчуком та Ларисою Кадочниковою (1964 р.)
Режисер Сергій Параджанов
(Режим доступу: <http://surl.li/nizrz>)

В середині 60-х рр. ХХ ст виникає жанр українського поетичного кіно як противага кіно радянському. Основою нового мистецького напрямку стало повернення до власного коріння, використання символів народного походження та фольклорних образів.

Початком епохи українського поетичного кіно стала стрічка "Тіні забутих предків", унікальна і самобутня, що поєднувала традиції та новаторство.

Фільм став світовою класикою і отримав 39 міжнародних нагород, 28 призів на кінофестивалях у 21 країні світу.

Та в СРСР ідеологічна цензура таврувала фільм за націоналізм, непрофесійність і використала як привід розгорнути новий наступ радянської ідеологічної машини на національне кіно і нетрадиційний художній пошук.

Запитання для обговорення

- 1 Знайдіть в спогадах Ілька Майдачевського характеристики образу українця, які тиражувала радянська пропаганда;
- 2 Ці стереотипні образи навіювались тому що влада насміхалася чи боялась?
- 3 Чому влада примушувала українців сміятися над собою? Які наслідки це мало для нашого народу?

2. Роздивіться колаж кіноафіш

Афіша до фільму "Земля"
(1930 р.)

Режисер: Олександр Довженко
Режим доступу: <http://surl.li/nhsud>

Афіша до фільму «Білий птах з чорною ознакою» (1971 р.)

Режисер: Юрій Ілленко
Режим доступу: <http://surl.linhoaw>

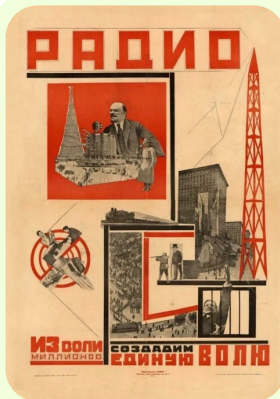
Афіша до фільму "Пропала грамота" (1972 р.)

Режисер: Борис Івченко
Режим доступу: <http://surl.li/nioqof>

Запитання для обговорення

- 1 Розгляньте афіші до фільмів. Ідеологічні ярлики влади це критика чи критиканство?
- 2 Що стало основою оцінки фільмів: художня майстерність чи політична заангажованість?
- 3 Яку загрозу вбачала радянська влада в українському кіно?

Рефлексія до уроку

Плакат "Із воли мільйонів створимо єдину волю"
Режим доступу: <http://surl.li/mtwkt>

Програма радіопередачі з Сокольничої станції, радіобюро МДСПС (Хвиля 1010 метрів, Москва, 04-01-1925, нд)

12.00-14.00 – Консультація з самоосвіти
16.00-17.00 – «Ленін та електрифікація»
17.00-18.00 – Концерт.

Режим доступу: <http://surl.li/nbgk>

Обкладинка журналу "Радіо" №11, 1958 р.
Режим доступу: <http://surl.li/nhnjt>

Газета "Правда" (25 грудня 1971 р., № 359 (19502)).

Перша програма телебачення

9.15 - Новини.
9.30 - Концерт.
10.15 - Для дітей. «Приходь, казка!» (Цв.).
10.45 - «П'ятирічка. Наука. Життя». Тележурнал.
11.15 - "Творчість народів світу".
11.45 - "Здоров'я"
12.15 - В ефірі - "Молодість".
13.15 - "Восьмий". Художній фільм.
15.00 - «Сім днів заводу ГПЗ-1». Передача 7-ма.
15.15 - «У світі тварин» (Цв.).
16.30 - «Наука управління в світлі марксистсько-ленінської теорії».
17.00 - «Америка – осінь 71». Прем'єра телефільму. Автор - В. Зорін.
18.00 - Новини
18.05 - «Сюжет для невеликого оповідання», Художній фільм. (Цв).
19.30 - Фестиваль мистецтв. Концерт у перерві.
(20.30) - "Время".
21.45 - М. Анчаров «День за днем». Прем'єра телестави
21.00 - Новини.

Режим доступу: <http://surl.li/nhndv>

Запитання для обговорення

Проаналізуйте програму радіо та телебачення і визначте які передачі є найкращим полем для пропаганди?

Завдання до наступного уроку

Запитайте у представників старшого покоління Вашої родини, що жили за радянських часів, які пісні вони пам'ятають? Які пісні були їхніми улюбленими?

У ході цього уроку учні/учениці:

- дізнаються, про способи використання музики у пропаганді ідей тоталітаризму;
- з'ясують цілі музичної пропаганди;
- ознайомляться з випадками мистецького спротиву офіційній ідеології у сфері музики.

Мотиваційна ситуація:

Ознайомтеся із уривками спогадів очевидців про використання музики тоталітарною пропагандою. Дайте розгорнуті відповіді на питання.

«Було б розумно встановити в кожному селі гучномовець... Передавати слід музику і ще раз музику! Бо весела музика сприяє старанній роботі. А якщо люди зможуть більше танцювати, то і це повинно вітатися». А. Гітлер.

Чи є інструменти для самодіяльних оркестрів? Як молодь відпочиває? Як розважається? У які пісні вона закохана? Треба, щоб і вулиця виховувала широкі маси, залучала їх до культури».
В. Ленін.

Пам'ятник радянському виконавцю Марку Бернесу на його батьківщині у м. Ніжин (Чернігівська обл.)

1989-1990 рр.: «Юність немов розщепила особисте пісенне коло. В особистому колі ми слухали бардів, співали свої пісні, які часто мали політичний підтекст. Але була щирість. А от в офіціозі щирість змінилася на якусь гру в революцію, у спробу омолодити її у свідомості нових поколінь («А Ленін такою молодой, и юный Октябрь впереди...»). Народний депутат Верховної Ради СРСР у 1989-1991 рр. від Запоріжжя В. Челишев.

Запитання для обговорення

- 1 Для чого використовувала музику тоталітарна влада?
- 2 Поміркуйте, як формувався музичний репертуар: природно, стихійно чи був регламентований, існував у певних рамках? Чому?
- 3 Наскільки влада втручалась в формування музичного стилю та чи заохочувала до виконання необхідного репертуару? Яким чином?
- 4 Як влада забезпечувала масовість самодіяльності і чого цим добивалася?
- 5 Про яких радянських бардів ви знаєте? Чому їх твори були популярні?
- 6 Порівняйте спогади 1960-х і початку 1990-х. Чи вдалось владі встановити контроль над творчістю?

Звуки, музика супроводжують нас повсякчас. Ритми, які нас оточують, впливають на наш настрій, бажання і прагнення. Цей взаємозв'язок використовували з давніх часів: раби у Стародавньому світі виконували роботу під удари барабана, солдати йшли у бій під звук горна. Однак найбільш повно та віртуозно почали використовувати музичний потенціал для досягнення політичних цілей лише у ХХ ст. й саме у тоталітарних державах.

У СРСР музика формувала нову радянську людину, віддану комуністичним ідеалам, партії та вождю, яка нехтує духовними цінностями задля досягнення озвученої мети. Тому у піснях звеличували комуністичний світогляд, оспівували партійних керівників, видимість реального впливу простих робітника і селянина на державу і її курс. Тексти творів максимально прості, без жодних метафор чи прихованих змістів – аби програмувати людей на виконання конкретних цілей і не провокувати «непотрібні» роздуми. В основу пісень лягали веселі, бравурні мелодії, задля натхнення на трудові звершення – вони часто були ще й маршового, ритмічного типу. Недарма поширеним став вислів «музика нам жити і будувати допомагає!».

Аби полегшити та пришвидшити перехід громадян із національних позицій на комуністичні, створити ілюзію народної, «своєї» влади радянські ідеологи брали українські стрілецькі, повстанські пісні і на ту ж мелодію накладали новий текст. Так вітчизняні мотиви раптом стали комуністичними хітами: «Розпрощався стрілець» // «Там вдали за рекой»; «Чуєш, мій друже, славний юначе» // «Мы смело в бой пойдем»; «Повстань, повстань, народе мій» // «Священная война»; «В саду осіннім айстри білі» // «Вот кто-то с горочки спустился».

У нацистському Третьюму Рейсі музичний репертуар регулювався расовою теорією, смаковими уподобаннями Гітлера та Геббельса. «Дегенеративна музика» – так називали мелодії, які суперечили ідеологічним засадам націонал-соціалізму. Музику використовували для підкреслення правильності обраного курсу. Так, у роки Голокосту нацисти фільмували свої «перемоги» над мирним населенням захоплених територій – масові вбивства євреїв, ромів, слов'ян – і на страшну картинку хронік неодмінно накладали веселу, позитивну, піднесену мелодію.

Якщо нацизм був знищений у середині ХХ ст., то комунізм виявився більш живучим. Тому саме в СРСР з'явився музичний спротив населення пропаганді. Вже у 1980-90-х рр. він проявляється у вигляді бардівської авторської пісні та року, що ставили під сумнів готові рецепти зручного існування і висловлювали критичне ставлення до соціалістичної дійсності.

Вправа «(Не)знайомі ритми»

Ознайомтесь із текстом пісні «Інтернаціонал» у прочитанні нацистів та комуністів. Інтернаціонал – міжнародний пролетарський гімн; гімн комуністичних партій, а також соціалістів і анархістів.

Пісня «Інтернаціонал»

Варіант пісні нацистів	Версія пісні комуністів
<p>Повстаньте, гітлерівці, змикайте ряди, Ми готові до расової боротьби. Своєю кров'ю ми освячуємо стяги, Як символи нової ери. На своєму червоно-білому тлі, Сяє наша чорна свастика яскраво. Звуки перемоги лунають повсюди, Коли пробивається ранкове світло. Націонал-соціалізм – Це майбутнє Німеччини.</p>	<p>Повстаньте, гнані і голодні Робітники усіх країв, Як у вулкановій безодні В серцях у нас клекоче гнів. Ми всіх катів зітрем на порох Повстань же, військо злидарів Все, що забрав наш лютий ворог Щоб повернути, час наспів.</p>

Запитання для обговорення

- Які змістові наголоси зроблені у кожному з уривків?
- Що в них спільного? Чи є відмінність озвучених цілей чи способів їх досягнення? Зробіть висновки.

Вправа «У спільному колі» (групова робота)

- Об'єднайтесь у малі робочі групи. Ознайомтесь із уривками радянських пісень.
- Підготуйтеся до спільного обговорення за запитаннями поданими нижче:

«Партія наш рудый!» музика: В. Мураделі, слова: С. Михалков	«Эх, хорошо в стране Советской жить» музика: І. Дунаєвський, слова: В. Шмідтгоф	«Моя адреса – Радянський Союз» музика: Д. Тухманов, слова: В. Харитонов
<p>Під сонцем Батьківщини ми міцніємо рік від року. Ми беззастережно справи Леніна вірні. Кличе на подвиги радянські народи Комуністична партія країни! Партія наші народи згуртувала, У братський єдиний союз трудоий. Партія – наша надія і сила, Партія – наш рудый!</p>	<p>Эх, хорошо в Стране Советской жить! Эх, хорошо Страной любимым быть! Эх, хорошо Стране полезным быть, Красный галстук с гордостью носить! Меря землю решительным шагом, Помня твердо заветы отцов, Знай один лишь ответ – боевой наш привет: Будь готов! Будь готов! Будь готов! Будь готов всегда и во всем, Будь готов ты и ночью и днем! Чем смелее идем к нашей цели, Тем скорее к победе придем!</p>	<p>Турбується серце, Серце хвилюється, Поштовий Вантажиться груз. Моя адреса – Не дім і не вулиця, Моя адреса – Радянський Союз</p>
<p>Радянська музика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:// sovmusic.ru/alphabet.php.</p>	<p>Сборник пионерских песен. – К.: Молодь, 1980. – С. 13</p>	<p>Сборник пионерских песен. – К.: Молодь, 1980. – С. 38.</p>

Запитання для обговорення

- 1 | *Перечитайте тексти радянських пісень, наведених вище. Які настанови вони озвучували?*
- 2 | *Як Ви гадаєте, чим була зумовлена часта трансляція таких пісень? Якого результату прагнули досягти у такий спосіб?*
- 3 | *Як Ви думаєте, хто створював тексти «потрібних» пісень? Яким чином держава впливала на митців та спрямовувала їх роботу?*
- 4 | *Чи можливі замовні шедеври?*
- 5 | *Чи може митець за таких умов презентувати людям свої твори без дозволу держави? Що відбувалось із тим, хто пробував це зробити?*

Фестиваль «Червона рута», 1989 р.

Рефлексія до уроку

- 1 | *Проаналізуйте радянські пісні, спогади, якими поділились ваші рідні та знайомі:*
- 2 | *Запишіть їхні назви та знайдіть тексти цих пісень (у музичних та поетичних збірках того часу, у мережі Інтернет).*
- 3 | *Спробуйте охарактеризувати ті пісні, що залишилися у пам'яті ваших рідних та зробити висновок щодо успішності чи неуспішності ідеологічного впливу на свідомість людини через музичну продукцію.*

Завдання до наступного уроку

Розпитайте своїх рідних та знайомих і запишіть анекдоти, жарти, частушки радянського періоду. На їх основі створіть авторський мем про радянське минуле.

Володимир Івасюк

Одним із музичних дисидентів був В. Івасюк. Він - один із небагатьох композиторів, які у часи тоталітаризму не написали жодної пісні російською мовою. Володимир Михайлович створив хіти «Червона рута», «Водограй», «Я – твоє крило», «Два перстені», «Наче зграї птиць», «Балада про мальви». У 1970-х рр. стає культовим композитором. Однак вже 24 квітня 1979 р. Володимир телефонує невідомі. Він одягається, йде до консерваторії. І... не повертається. А 18 травня його тіло знайшли у військовій зоні Брюховицького лісу підвішеним. На тілі – ознаки катувань. Поховання композитора на Личаківському кладовищі у Львові перетворилося на багатотисячну демонстрацію, під пильним наглядом КДБ... Однак вбити генія не так просто. 17 вересня 1989 р. на стадіоні Буковина у Чернівцях стартував восьмиденний фестиваль «Червона рута», присвячений В. Івасюку. Захід приніс кардинальні зміни в українську музику та вивів самобутніх виконавців із тіні. Там вперше публічно виконали гімн України та піднімали неприємні для влади питання, як-от: становище української мови, чорнобильська катастрофа тощо. Саме тому не обійшлося без побиття та затримання людей міліцією.

САТИРА – ІДЕОЛОГІЧНА ЗБРОЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ ЧИ ІН- СТРУМЕНТ СУСПІЛЬНОГО ЗАХИСТУ

16
ТЕМА

Коли .. жарти використовують слабкі, щоби насміхатися з сильних, вони можуть у такий спосіб опустити постаті владомощців на землю, просигналізувати, що їхнє правління не вічне.

Пітер Померанцев «Це не пропаганда. Подорож на війну проти реальності»

В жодній цивілізації не було такої причини для сміху, як в СРСР, тому що майже ніде в світі не обіцялось людям “царство Боже” на землі. Тоталітарна держава малювала нову картину світу, настільки утопічну, що контраст між ідеологічно піднесеним комуністичним ідеалом і реальною дійсністю був таким яскравим та очевидним, що не сміялися радянський народ просто не міг.

Столяр Марина “Радянська сміхова культура та ідеологія: опозиція чи конвенція”

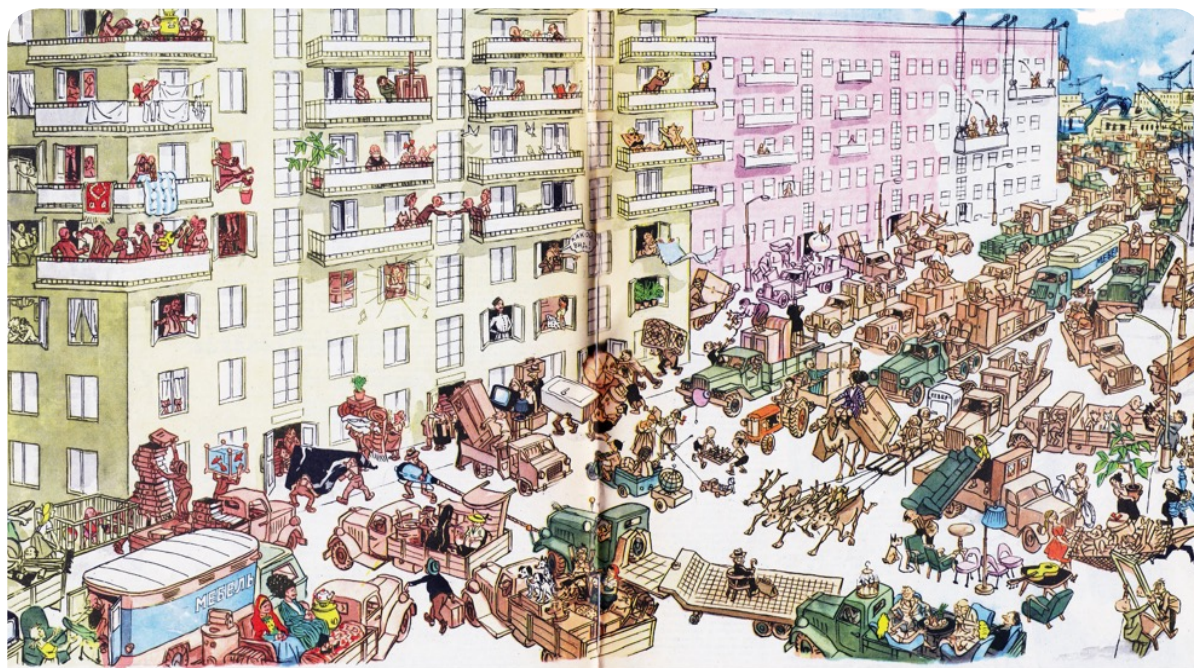
У ході цього уроку учні/учениці:

- дізнаються про роль сатири в пропаганді ідей тоталітаризму.
- усвідомлять можливості сатири для контрпропаганди та критики влади суспільством.

Мотиваційна ситуація:

1.(Не)смішне радянське будівництво. Хрущовки. Велике переселення народів. Карикатура І. Семенова з журналу «Крокодил»

В Е Л И К О Е П Е Р Е С Е Л Е Н И Е Н А Р О Д О В

2. "...Кожній радянській сім'ї – окрему квартиру до 2000 року".³ Державної програми «Житло-2000» СРСР 1986р.

Плакат «Кожній сім'ї до 2000 року...!»
Линник И., Крент А., 1988 рік.

3. «Мы строили, строили и наконец, построили Ура!!!».

Цитата з радянського мультфільму
«Чебурашка» 1971р.

Запитання для обговорення

- || Роздивіться зображення плакатів та прочитайте цитати.
- || Поміркуйте, яким чином створюють уявний комічний діалог влади і народу?
- || Хто тут сміється - влада чи народ?
- || Запропонуйте власну назву плакатам.
- || Чи можна до продукту сатири ставитись серйозно як до джерела інформації?

Ключова інформація

Маючи велику викривальну силу, сміх є могутнім засобом психологічного впливу на суспільство. За допомогою жартів можна ефективно передати важливу і необхідну владі інформацію, що поширюється значно швидше і набуває властивості «вірусної». Щоб невимушено і зрозуміло говорити про серйозні речі, тоталітарна пропаганда використовує талант художників і письменників-сатириків для створення карикатур, фейлетонів та памфлетів, що формують необхідні ідеологічні установки. Їхні роботи висміювали як зовнішніх ворогів СРСР, таких як нацистська Німеччина, фашистська Італія, західні держави (США, Велика Британія, Франція тощо), так і верстви населення всередині країни, які радянський режим вважав для себе ворожими: дворяни, капіталісти, куркулі (заможні селяни), священники, а згодом націоналісти, дисиденти.

Водночас з «ідеологічно правильним» гумором, існував неформальний, побутовий, народний – як можливість завуальованої критики радянської влади. Народна сатира була небезпечною для влади, тому що вона викривала недоліки та суперечності системи, висміювала безгосподарність, виявляла симпатію до західних цінностей, або просто відстоювала право на свободу слова та творчості.

Радянська пропаганда створила загальносоюзну систему сатирично-гумористичних видань, що перетворилися на ідеологічну зброю режиму. Найвідоміші сатиричні журнали: український «Перець», союзний «Крокодил», «Чаян» (Татарстан), «Вожик» (Білорусія), «Муштум» (Узбекистан).

– Дозвольте стати в стрій. Карикатура в журналі “Крокодил”

Джерело: <https://student.kh.ua/event-pro/koly-ne-do-zhartiv-ofitsijnyj-ta-neofitsijnyj-gumor-v-srsr/>

Запитання для обговорення

- || Уважно роздивіться карикатуру.
- || Визначте за сюжетом карикатури якою була сатира в тоталітарній державі?
- || Охарактеризуйте орієнтовну мету, загальні ознаки, принципи, методи за якими мала діяти ця сатирична армія.
- || Як би виглядав, на вашу думку, образ Сатири в демократичній державі?

Вправа. (Не) смішні проблеми.

Запитання для обговорення

- || Розгляньте твори офіційної та неофіційної сатири в СРСР що відображають суспільно-політичні проблеми ”
- || Поміркуйте, на які сфери радянської дійсності спрямовані сатиричні твори. Скористайтеся словами підказками.
- || Додайте, за бажанням, сатиричні матеріали, зібрані як домашнє завдання.

Сатира – гостра критика окремих осіб, людських груп чи суспільства з висміюванням, а то й гнівним засудженням вад і негативних явищ у різних ділянках індивідуального, суспільного й політичного життя, суперечних із загальнообов’язковими принципами чи встановленими ідеалами. Художні засоби сатири – гротеск, пародія, іронія в різних літературних жанрах – поезії, прозі, драматичній творчості. В образотворчому мистецтві сатири притаманні гумористично-сатиричний малюнок, карикатура.

Гумор – доброзичливо-глузливе ставлення до чого-небудь, спрямоване на викриття недоліків; уміння подати, зобразити щось у комічному вигляді.

Критика – розгляд і оцінка когось чи чогось, із метою виявлення та усунення вад, хиб.

Джерело: Вікіпедія (wikipedia.org)

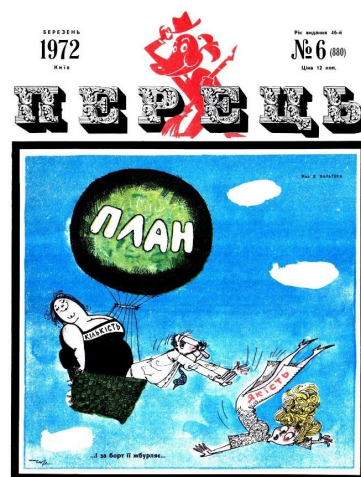
Сатиричні твори офіційної радянської пропаганди

Американські ліки для боннської кліки.
Журнал «Перець» 1950р, №5

Україна: - За останні сорок років я помолоділа.
Журнал «Перець» 1957р. №4

І за борт її жбуряє.
Журнал "Перець" 1972р. №3

Твори неофіційної сатири

«Солдате, ти німця боїшся?» – «Ні!»
– «Що, зовсім нічого не боїшся?» –
«Чому нічого? Старшину!»

Радянський анекдот

Твори неофіційної сатири

Парадокси соціалізму:

Безробіття немає, але ніхто не працює;
Ніхто не працює, але план виконується;
План виконується, а в магазинах нічого немає;
У магазинах нічого немає, але все є в холодильниках;
Все є в холодильниках, але всі незадоволені;
Всі незадоволені, але всі голосують «за».

Народний жарт

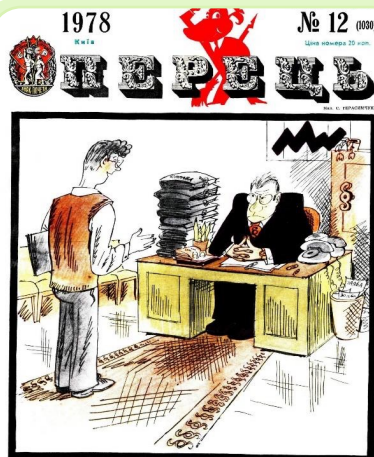
Твори неофіційної сатири

Пленум ЦК з сільського господарства.
Шукають головні перепони розвитку радянського сільського господарства.
Після довгих дискусій з'ясували, що їх чотири: весна, літо, осінь, зима.

Радянський анекдот

Стіл хабарника.
Журнал "Перець"
1980 №11

- Що ви хотіли?
- Нічого. Кажуть, що такого бюрократів як ви, світ не бачив. От я й прийшов подивитися.
Журнал "Перець" 1978 №12

Твори неофіційної сатири

Йде грузин по вулиці і тягне на шнурку барана:

- Ей, куди барана тягнеш?

- Це не баран - це хабар!

Баран в університеті вчиться!

Радянський анекдот

Твори неофіційної сатири

Принесіть довідку про те, що ви зібрали всі довідки.

Жарт-приказка

Слова підказки: (Хабарництво; образ ворога; подвійна мораль; безгосподарність; комуністичне будівництво; бюрократія)

Запитання для обговорення

- Чому серед зразків народної неофіційної сатири більшість – усні (анекдоти, жарти, афоризми)?
- Для чого держава намагалась суспільні проблеми подавати спрощено, у вигляді побутових, одиничних історій?
- Наскільки чіткою була межа між офіційним та неофіційним гумором? Чи відбувалися між ними взаємовплив та конкуренція?

ПАМ'ЯТКА

Алгоритм аналізу карикатури:

- Розгляньте уважно карикатуру. Яка дата її створення? Якій події чи якому явищу вона присвячена?
- Чи впізнаєте ви персонажів карикатури? Завдяки чому? Що вони роблять?
- Опишіть предмети, зображені на карикатурі. Наскільки реалістично чи нереалістично вони зображені?
- Визначте символи, використані в карикатурі. Що вони означають? Чому художник помістив їх у малюнок?
- Яке ставлення відображає автор до персонажів чи події?
- Які ідеї та політичні погляди, на ваш погляд, сповідує автор малюнку? За чим це можна визначити? Чи згодні ви з інтерпретацією персонажів, подій, явищ, яку подає автор?
- Що ви знаєте про цю подію, явище, зображених на карикатурі історичних осіб з інших джерел інформації?
- Яку нову інформацію ви отримали під час аналізу карикатури? Як вона співвідноситься з попередніми знаннями?

Джерело: Історія в школі.

<https://www.historyua.com/2020/11/01/yak-analizvaty-karykatyry-na-urokah/>

Рефлексія до уроку

Поверніться до епіграфу уроку. Чи співзвучна думка Пітера Померанцева вислову: «Коли люди починають сміятися вони перестають боятись?»

Презентуйте авторські мему про радянське минуле.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Відповіддю радянським сатиричним пасквілям на український національно-визвольний рух стали гумористично-сатиричні журнали УПА: «Оса», «Повстанське кропило», «Лісовик», «Хрін», поширювались агітаційні гумористичні плакати та листівки українського художника і графіка Ніла Хасевича. Відомим став журнал «Український перець», що на відміну від радянського «Перця», був суто політичним виданням повстанців, де висміювали окупаційну радянську владу розкриваючи справжню злочинну суть сталінського режиму.

Журнал «Український перець». №1, листопад 1943 р.
Підпільний гумористичний журнал Української Повстанської Армії.
Листопад 1942 – березень 1945
<https://specials.platfor.ma/humor-pid-chas-viini/>

Плакат «Правда». Белозеров Г. 1988 р.

Джерело:
<https://camera-labs.org/11956-78-plakatov-sssr-iz-kolleksii-dyukskogo-universiteta-1919-1989-gody>